

"פוארטאס די לוז" [שערי אור]: העיתון 'שערי מזרח' (איזמיר, 1845-1846) פקול המבשר של ההשכלה היהודית-הספרדית

רחל סבע-וולף
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

העיתון בספרדית-יהודית (המכונה כיום בפי רבים 'לאדינו'), 'שערי מזרח', שיצא בשלהי שנת 1845 באיזמיר, היה קרוב לוודאי העיתון הראשון בעולם שראה אור בשפה זו.¹ העיתון היה פרי יוזמה של אדם אחד, תושב העיר רפאל עוזיאל, אשר השקיע מכספו ומעמלו כדי להוציא עיתון שנועד להביא את בשורת ההשכלה היהודית לבני העדה הספרדית שבאימפריה העות'מאנית. מאמר זה מבקש לבחון את מהות השליחות שנטל על עצמו עוזיאל, ולהתחקות אחר מקורות ההשראה למפעלו כפי שניכרו בתכני העיתון, ובמיוחד בטורי האמונה והמדע שבו.*

* מאמר זה נכתב במסגרת עבודת מחקר לתואר דוקטור: "שמונים שנות עיתונות לאדינו באיזמיר: מגמות וכיוונים", בהנחיית פרופ' תמר אלכסנדר וד"ר אליעזר פאפו. תודתי העמוקה לפרופ' אלכסנדר, המנחה אותי בעצה טובה מתחילת הדרך. תודתי נתונה גם לד"ר פאפו, ולד"ר גילה הדר שקראה את המאמר והעירה את הערותיה המועילות.

1 העיתון הראשון בעולם שנועד לקהל קוראים יהודי-ספרדי היה ככל הידוע *Gazeta de Amsterdam* שיצא בקהילת צאצאי האנוסים הפורטוגלים באמסטרדם מה-24 בינואר 1678 ועד ל-14 בנובמבר באותה שנה. עורך העיתון היה דוד קסטרו די טרזו. העיתון נועד לסוחרים, והתפרסמו בו ידיעות בענייני מסחר ומדינה. הוא נדפס באלפבית הלטיני. ראו: Meyer Kayserling, *Biblioteca española-portuguesa-judaica: dictionnaire bibliographique des auteurs juifs, de leurs ouvrages espagnols et portugais et des oeuvres sur et contre les juifs et le judaïsme*, Strasbourg 1890, p. 120; New York, v. 9, p. 602; משה דוד גאון, העתונות בלאדינו: ביבליוגרפיה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 9; דוד בוניס גורס כי שפת העיתון הייתה "ספרדית מיוהדת במקצת". ראו: David M. Bunis, "The earliest Judezmo newspapers: sociolinguistic reflections", *Mediterranean Language Review* 6-7 (1993-1996), p. 8; בשנות הארבעים של המאה התשע עשרה יצאו בקהילה הספרדית בגיברלטר שני עיתונים בשפה הספרדית: *Israelítica Crónica* (1842) ו-*Esperanza Israelita* (1843). ברוך מבורך מציין כי שני העיתונים האלה היו מהדורה מקומית מתורגמת של העיתון היהודי האנגלי *The Voice of Jacob*, בתוספת דרוש על פרשת השבוע. ראו: ברוך מבורך [מבורך], "פוארטאס דל אוריינטה" – "שערי מזרח", עלי ספר, ו'-ד' (תשל"ט), עמ' 57; וכן: גאון (שם), פריט 263 ו-19; Kayserling, *Biblioteca*, p. 1; "Periodicals", v. 9, p. 604; Bunis, "Earliest Judezmo", p. 8.

א. מייסד העיתון, רפאל עוזיאל

בל' בכסלו תר"ו (29.12.1845) נפל דבר בעולם היהודי-הספרדי: בעיר איזמיר ראה אור הגיליון הראשון של העיתון 'שערי מזרח'. הופעת העיתון בישרה את תחילתו של ז'אנר חדשותי וספרותי חדש שצמח והפך במהרה לסימן היכר מרכזי של עידן המודרנה ושל השפעות המערב על התרבות היהודית-הספרדית, ואשר הניב מאז ועד היום למעלה משלוש מאות עיתונים.² המייסד, הבעלים והעורך של העיתון, היה תושב העיר רפאל עוזיאל.³ איש מסחר, כפי שהעיד על עצמו, ואדם משכיל בעל ידע תורני וכללי רחב, כפי שמצטייר מקריאת העיתון.⁴ עד לא מכבר כמעט ולא היה ידוע עליו דבר, והמחקר העלה השערות לגביו על יסוד החקר ההיסטורי והניתוח הלשוני של תכני עיתונו.⁵ במאמר שהתפרסם בעת האחרונה מביא ד"ר דב הכהן גילויים חדשים אודות רפאל עוזיאל ובני משפחתו, השופכים אור על דמותו העלומה ועל מפעלו החלוצי. עבודתו של הכהן נסמכת על מחקר גנאלוגי וביוגרפי ששואב ממספר רב של מקורות, ובהם מסמכים אישיים כדרכונים ותעודות לידה, רישומי קהילות וארגונים,

- 2 גאון רשם בחייו שלוש מאות וחמישה עיתונים בספרדית-יהודית שיצאו לאור. אחרי מותו, הופקד משה קטן על מלאכת עריכת הנתונים והתקנתם לדפוס. רשימת העיתונים שהתפרסמה לבסוף, לאחר סינון החומרים ובדיקתם, מכילה בסך הכול מאתיים תשעים ושישה עיתונים. עם זאת, תת הכותרת של הספר הינה: "שלוש מאות עיתונים תיארו משה דוד גאון ז"ל". לאחר פרסום הספר יצאו בארץ ובחו"ל העיתונים הבאים: *La Luz de Israel* בתל-אביב בעריכת יצחק יעש (1972-1991) ו-*Aki Yerushalayim* (מ-1979 עד היום), ו-*El Amaneser* באיסטנבול (ממרס 2005 עד היום).
- 3 משפחות לבית עוזיאל ישבו בקהילות ספרדיות רבות. החל מהמאה השש עשרה נודעו משפחות עוזיאל בשאלוניקי, בירושלים, בצפת ובפס. ראו: משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ה (1937), עמ' 498-503; p. 40, (הערה 1) "The earliest"; Bunis, החל מהמאה השבע עשרה התגוררו משפחות בשם זה בליבורנו ובפיזה שבאיטליה, כמו גם באיזמיר, שם פעל הרב משה בן יעקב עוזיאל, שהיה ממתנגדי שבתאי צבי. ראו: "Un 'bien conocido negociante'", Dov Cohen [Hacohen], p. 236; Renzo Toaff, *La nazione ebrea a Livorno e a Pisa*, Firenze 1990, (הערה 6), p. 103, 107, 351; יעקב ברנאי, שבתאות: היבטים חברתיים, תשס"א, 2000, עמ' 168.
- 4 עדותו של עוזיאל לגבי עיסוקו במסחר באה בתגובה לטרוניות על טעות שנפלה בגיליון הראשון לגבי מחירו של האופיום המיוצא (מצרך סחיר באותה עת). בגיליון מספר 2 (י"ז בטבת תר"ו, עמ' 2) טען עוזיאל כי על המתלוננים היה להבין שמדובר בטעות, שהרי לא ייתכן שאדם כמותו העוסק במסחר מזה ארבע עשרה שנה, לא ידע שמחיר האופיום הוא 250 לג'יקי ולא 210 כפי שפורסם; ג'יקי (chike): ייתכן שמקור המונח מהמילה האיטלקית *cicca*, שפירושה 'בדל סיגריה' או 'מסטיק'.
- 5 ראו את מחקרו ההיסטורי של אבנר לוי, "העיתונות היהודית באיזמיר", פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 87-104, ואת מחקריהם הלשוניים וההיסטוריים של דוד בונים ואולגה בורוביה שלהלן: Bunis, "The Earliest" (1), (הערה 1), pp. 7-66; Olga Borovaya, "The Emergence of the Ladino Press: The First Attempt at Westernization of Ottoman Jews (1842-1846)", *European Judaism*, 43, no. 2 (Autumn 2010), pp. 63-75.

התכתבויות אישיות ומשפחתיות וכן מאמרים והודעות בעיתונות היהודית ובעיתונות הכללית.⁶ פרטי המידע שנאספו בדקדקנות מצטרפים לתמונה כוללת המשרטטת את עיקרי קורות חייו: עוזיאל היה יליד העיר איזמיר (1816), בן למשפחה מקומית שמוצאה מליבורנו שבאיטליה.⁷ בשנת 1838 היה מאורס; אשתו, רג'ין לבית לוי, נולדה בליבורנו (1825). לזוג נולדו שלושה ילדים: קלמנטנה (1852), פליקס ג'אקומו (1857) ואמיליה (1860).⁸ משפחת עוזיאל התגוררה באיזמיר לפחות עד שנת 1850, בהתבסס על התאריך המתועד האחרון. בשנים 1856-1872 הם גרו בגליפולי, שם המשיך עוזיאל לעסוק בפעילות עיתונאית

6 Dov Cohen [Hacohen], "Un 'bien conocido negociante i luchador comunal': Muevas notisias sobre Rafael Uziel (1816-1881), precursor de la prensa en judeoespaniol", in Rosa Sánchez and Marie-Christine Bornes Varol (eds.), *La presse judéo espagnole, support et vecteur de la modernité*, Istanbul 2013, pp. 231-254

7 הכהן מציג שתי תעודות המוכיחות את נתינותו האיטלקית של עוזיאל: מסמך של השירות הקונסולרי האוסטרי בגליפולי משנת 1856, המודיע כי הנ"ל הוא נתין טוסקני העומד לנסוע לבורסה, אולי לשם עסקים (שם, עמ' 7), ואישור מהקונסוליה האיטלקית באיסטנבול בשנת 1880, המעיד כי רפאל עוזיאל, יליד איזמיר שמוצאו מליבורנו, הוא נתין איטלקי (שם, עמ' 10). לדעת הכהן, אף כי מוצא משפחתו של עוזיאל מליבורנו, יתכן שאביו וסבו נולדו באיזמיר (שם, עמ' 235-236). כעניין בית הכנסת שבו התפללה משפחת עוזיאל ראו להלן, הערה 31. ידוע כי בשנת 1871 התגוררו באיזמיר קרוב לשבעים משפחות בעלות אזרחות איטלקית (הכהן, שם, עמ' 236; Laurence Abensur-Hazan, "Les archives; 236", *Cercle de Généalogie Juive* Tome 11, n° 42, 1995, pp. 10-11). המידע על המשפחות מבוסס על רשימות הקונסוליה האיטלקית בעיר, אך הכהן אינו מציין אם משפחת עוזיאל נזכרת בהן. יש לציין כי עשרות שנים לאחר התיישבותם של סוחרים יהודים מליבורנו בערי הלבנט, עברה נתינותם הטוסקנית לצאצאיהם בירושה מבלי שאלה יחיו אי פעם בעיר מוצאם. ראו: מינה רוזן, "זרים בארץ נכרייה – יהודים בין איטליה לאימפריה העות'מאנית מן המאה ה־18 עד המאה ה־19", בנתיבי הים התיכון: הפזורה היהודית-ספרדית במאות ה־18-19, תל-אביב תשנ"ג, 1993, עמ' 53; קהילה היהודית בליבורנו נוסדה בעקבות קריאתו בשנת 1593 של הדוכס הגדול לבית מדיצ'י של טוסקנה ל'נוצרים החדשים' לבוא להתיישב בנמל ליבורנו. קריאה זו, שכללה הבטחה להימנע מלפשפש בעברם של הבאים, משכה לליבורנו צאצאי אנוסים רבים שחזרו ליהדותם. במהרה הפך נמל הדייגים הקטן בליבורנו למרכז סחר ימי חשוב באירופה, ומספר היהודים במקום גדל ל-5000 איש במחצית השנייה של המאה השבע עשרה. זו הייתה קהילת סוחרים עשירה שקיבלה לשורותיה בעיקר יהודים ממוצא ספרדי-פורטוגזי, ואשר התנהלה יותר מכול לפי משפט הסוחרים ולא לפי דין תורה. עשרים שנה אחרי ייסודה החלו סוחרים יהודים מליבורנו להקים מושבות מסחר באימפריה העות'מאנית כנתיני הדוכס הגדול של טוסקנה ובחסות הקונסוליות הצרפתיות. ראו: רוזן, "ההגדרה העצמית של היהודים מחצי-האי האיברי באימפריה העות'מאנית במאות ה־18 וה־19", בנתיבי הים התיכון, עמ' 6-9; וכן שם, "זרים בארץ נכרייה", עמ' 53. תודתי לפרופ' מינה רוזן על שהפנתה אותי למחקרה המשכיל בנושא זה.

8 כיוון שמזמן האירוסים בשנת 1838 ועד ללידת הבת הבכורה בשנת 1852 חלפו ארבע עשרה שנים, מעלה הכהן את ההשערה כי רג'ין לוי הייתה רעייתו השנייה של עוזיאל. ראו: Cohen [Hacohen], "Un 'bien conocido negociante'" (הערה 1), p. 238

וציבורית: הוא כתב לעיתון העברי 'המגיד' שיצא בִּלְיֶק (Lyck) שבפרוסיה, ולעיתון בספרדית-יהודית 'איל ב'ירדאדירו פרוגריסו ישראלית' בעריכת עזרא בינבנשתי בפריז. בשנת 1864 קיבל עוזיאל את ההצעה של הוועדה המרכזית של 'אליאנס ישראלית' (כ"ח) *Alliance Israélite Universelle* בתורכיה להקים מטעם הארגון ועדה מקומית בעיר. בשנת 1872, בעת שהופצה עלילת דם כנגד היהודים באי מרמרה, הוא התגייס להגנתם ודיווח על כך לכי"ח ולעיתונים אחרים, ביניהם העיתון *Courrier d'Orient* באיסטנבול. כמו כן פנה לברון לבית די קאמונדו מקושטא (שמה של איסטנבול במקורות היהודיים) ולמדינאי הצרפתי-היהודי אדולף כרמיה בפריס, וביקש את התערבותם.⁹

בשנים 1876-1881 התגורר עוזיאל עם משפחתו בעיר צ'אנקלה (Dardanelles). ב-1876 התמנה כסוכן של חברת הספנות המצרית *Khedivie*, והודעות על כך התפרסמו במספר

9 מידע זה עולה ממכתביו של עוזיאל ל'אליאנס ישראלית', אותם סקר דב הכהן. ראו: שם, עמ' 8-9. השאלה המתבקשת היא למי פנה עוזיאל, לברון אברהם שלמה די קאמונדו הסב או לנכדו, הברון אברהם בכור די קאמונדו? כיוון שדב הכהן אינו מפרט בסוגיה זו, יש להרחיב מעט בנושא פועלם של שני האישים כדי לנסות לענות על כך. שני בנים למשפחת די קאמונדו נקראו בשם אברהם. הראשון, הסב אברהם שלמה (1785-1873; לפי בנבסה ורודריג, שנת לידתו הייתה 1780), היה בנקאי ופילנטרופ ממוצא ספרדי-פורטוגזי שנמנה עם הפ'ראנקוס בקושטא (על הפ'ראנקוס ראו בהמשך פרק זה). הוא נודע כ"רוטשילד של המזרח", וסייע לעות'מאנים במימון מלחמת קרים באמצעות הבנק שהקים יחד עם אחיו יצחק. היה בעל השפעה רבה בחצר הסולטאנים עבד אל מג'יד (1839-1861) ועבד אל עזיז (1861-1876), ושימש כיועץ כספים לממשלות אוסטריה ואיטליה. כהוקרה על פעילותו הפילנטרופית העניק לו מלך איטליה תואר אצולה. בנו היחיד של אברהם שלמה, רפאל, נפטר בגיל 56 והותיר אחריו שני בנים, נסים (1830-1889) ואברהם בכור (1829-1889). אברהם בכור די קאמונדו הנכד היה מעורב מאוד בהשרשת החינוך המודרני בקהילות הספרדיות העות'מאניות. יחד עם אלברט כהן, שליחם של הרוטשילדים, הוא יסד בשנת 1854 בית ספר בקושטא שלראשונה לימדו בו שפות זרות ומלאכות, וארבע שנים מאוחר יותר עבר לנהלו. החל משנת 1856 עמד בראש ועדת מנהלים חילוניים והיה מעורב יחד עם 'אליאנס ישראלית' בהקמת מוסדות החינוך של הרשת ברחבי האימפריה. מעורבותו הובילה להאשמה מצד חוגים דתיים שמרניים כי עודד תלמידים להמיר את דתם לנצרות, והוטל עליו חרם שבוטל אחר כך בידי בית דין רבני שנוסע על ידי הוויזר הגדול במיוחד לשם כך. ראו: Michael, ed. *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., Detroit 2007, vol. 4, pp. 382-383; Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., Detroit 2007, vol. 4, pp. 382-383; אסתר בנבסה ואהרון רודריג, יהודי ספרד, ירושלים 2001, עמ' 88, 90; בהתייחס לשאלתנו, נראה כי עוזיאל פנה בפרשת יהודי מרמרה לאברהם בכור די קאמונדו משני טעמים: באותה עת כבר היה הסב אברהם שלמה אדם באימפריה (שנה אחר כך נפטר), בעוד שנכדו אברהם בכור היה פעיל ביותר אז במוסדות 'אליאנס ישראלית'. סביר להניח שעוזיאל פנה אל הנכד בתקווה שזה יערב בפרשה את הוועדה המרכזית של הארגון. תמיהה אחרת שעולה מהדברים היא מדוע נזכרת העיר קושטא כעירו של די קאמונדו, כאשר על פי הביוגרפיה של המשפחה עברו הסב ושני נכדיו להתגורר שלוש שנים קודם לכן (ב-1869) בפריס. אפשר אולי כי באותה תקופה שהה אברהם בכור די קאמונדו בקושטא בעניינים עסקיים או ציבוריים. יצחק אדולף כרמיה (1796-1880), יליד נים שבצרפת, היה מדינאי, משפטן ומראשי הקהילה היהודית בצרפת שפעל רבות להגן על זכויות היהודים בצרפת ובעולם. כיהן פעמיים כשר המשפטים של

עיתונים, ביניהם גם העיתון 'לה בואינה איספיראנסה' (התקווה הטובה) באיזמיר.¹⁰ רפאל עוזיאל נפטר בהיותו בן שישים וחמש בצ'אנקלה, ב-27 בנובמבר 1881. הביוגרפיה של עוזיאל מיטיבה לשקף את גודל מפעלו: הוא היה איש צעיר לימים, בן עשרים ותשע שנים בלבד, כאשר יסד לבדו את העיתון, ללא עזרה או מימון כספי של אדם או גורם כלשהו. "יחיד בלי שְׁנִים בלתי עזר וידיים" – אלו היו המילים שבהן תיאר את מצבו;¹¹ עוזיאל היה צעיר אף יותר, בן עשרים ושש שנים, כשביקש להוציא את העיתון 'לה בואינה איספיראנסה' בשנת 1842, ניסיון שקרוב לוודאי לא צלח, ושעליו נרחיב בהמשך. נראה כי הרחף העיקרי לפועלו הייתה תחושת השליחות העזה שלו, והאמונה כי בכוח ההשכלה היהודית לחלץ את בני העדה הספרדית מנחשלותם.¹² גם לאחר כישלון יוזמתו להוציא את העיתון, לא דעכה תחושה זו, והוא המשיך להיות מעורב בחיי הציבור הספרדי ולפעול למענו עד סוף ימיו.

צרפת. בעקבות עליית דמשק, יצא למזרח במשלחת שבה השתתף גם משה מונטיפיורי, וסייע בשחרור העצורים. הוא היה בין מייסדי 'אליאנס ישראלית' (1860), ונבחר לעמוד בראשה ב-1864. החל משנת 1866 יצג את יהודי מרוקו, רומניה ורוסיה על פי בקשתם. בהיותו שר המשפטים, חתם בשנת 1870 על צו המעניק אזרחות צרפתית ליהודי אלג'יריה. הוא עצמן היה יהודי מתבולל וילדיו הוטבלו לנצרות. ראו: Solomon Encyclopaedia Judaica, vol. 5, pp. 282-283; על הביוגרפיה של כרמיה, ראו: Vladimir Posener, *Adolphe Crémieux, 1796-1880: a biography*, translated from the French by Eugene Golob, Philadelphia 1940 [c1941].

10 פרסום המיני של עוזיאל בעיתון 'לה בואינה איספיראנסה' באיזמיר מחדד ביתר שאת את השאלה מדוע לא נזכרו עוזיאל ועיתונו 'שערי מזרח' בסקירת העיתונות בספרדית-יהודית שכתב מייסד ועורך העיתון, אהרן די יוסף חזן, במהדורה החגיגית של חצי היובל לעיתון (1896). ראו גם הערה 129.

11 שערי מזרח, גיליון 4, עמ' 32; ברוך מבורך טען כי עוזיאל "קיבל המלצה ועזרה ממש מונטיפיורי" להוציא את עיתונו, אולם לא הביא הוכחה כלשהי לכך. ראו: מבורך, "פוארטאס דל אוריינטה" (הערה 1), עמ' 213; בהתייחסו לטענת מבורך, מציין בונים כי מונטיפיורי סייע להקים את בית הדפוס של ישראל ב"ק בירושלים, אולם אין כל ראיה כי סייע גם לעוזיאל. ראו: Bunis: "Earliest Judezmo" (הערה 1), p. 9.

12 תנועת ההשכלה (הנאורות היהודית) התפתחה בעקבות מהפכת הנאורות באירופה והושפעה ממנה מאוד (ראו להלן). בניגוד לתפיסה קודמת של המחקר ההיסטורי שראתה בגרמניה, ובמיוחד בברלין, את ערש תנועת ההשכלה שמאוחר יותר התפשטה והגיעה גם למזרח אירופה, הרי שכיום רווחת הדעה כי התנועה צמחה בו זמנית בכמה מרכזים, חלקם במרכז אירופה וחלקם במזרח. ראו: ישראל ברטל, "לבי במערב": תנועת ההשכלה במזרח-אירופה, 'מ'אומה' ל'לאום': יהודי מזרח אירופה 1772-1881, תל-אביב תשס"ב, 2002, עמ' 113-128; על ראשית תנועת ההשכלה היהודית, ראו את ספרו של שמואל פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב; רעיונות תנועת ההשכלה החלו לחודר לקהילות הספרדיות העות'מאניות רק לקראת אמצע המאה התשע עשרה, אף כי משכילים ספרדים מוקדמים פעלו באיטליה ובאמסטרדם כבר בחצי הראשון של המאה השמונה עשרה. עם משכילים אלה נמנו הרמח"ל באיטליה (הרב משה חיים לוצאטו) (1707-1747), תלמידו של הרמח"ל, דוד פראנקו מינדיס [דוד חפשי] (1713-1792) באמסטרדם, והרב שר שלום באזילה (ראו להלן), הערה

ב. הרקע והנסיבות שהובילו להוצאת העיתון

מספר גורמים חברו יחד בסמוך לאמצע המאה התשע עשרה, והכשירו את הקרקע לייסודו של העיתון 'שערי מזרח'. גורם מרכזי ביניהם היה תחושת הסולידריות הכלל-יהודית שנוצרה בעקבות עליית דמשק (1840), ואשר הביאה לצמיחתה המהירה של העיתונות היהודית.¹³ התעניינות גוברת והולכת של קוראי העיתונים בגורל היהודים בעולם הובילה, לצד ייסודם של עיתונים חדשים רבים, גם להרחבת מדורי החדשות הנוגעות לעולם היהודי, ועיתונים העתיקו

85). בין המשכילים הראשונים שפעלו בקהילות היהודיות-הספרדיות נמנו הרב יהודה נחמה (שכונה "מנדלסון היהודי") (1825-1899), עורך העיתון 'איל לונאר' בשאלוניקי, יוסף הלוי (1827-1917), שהיה ממוצא אשכנזי ופעל באדירנה, והעיתונאי והסופר סעדי בצלאל הלוי (1820-1903). אליהם הצטרפו במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה אישים כברוך מיטראני (1847-1919), עורך העיתונים 'כרמי' ו'כרמי שלי', ר' אברהם דאנון (1857-1925) מנהל בית הספר לרבנים באדריאנופול, המשורר והעיתונאי יצחק אליהו נבון (1852-1857), ועוד. ראו: בנבסה ורודריג, יהודי ספרד (הערה 9), עמ' 87. לפי גאון, 'יצחק אליהו נבון נולד ב-1859. ראו: גאון, יהודי המזרח (הערה 3), עמ' 456. את המאבק להנחלת ערכי ההשכלה ליהודים הספרדים הובילו אישים מרכזיים באירופה בסיוע אישים מקומיים שחלקם נמנו עם מעמד הפ'ראנקוס, דוגמת משפחת די קאמונדו (ראו הערה 9). בין האישים המרכזיים האירופיים שחתרו לקידום היהדות הספרדית נמנו: משה מונטיפיורי, בעצמו ממוצא ספרדי, שבכיקורו באיסתנבול בשנת 1840 האיץ ברבנות הראשית ללמד תורכית בבתי הספר (בנבסה ורודריג, יהודי ספרד [הערה 9, עמ' 86]), אדולף כרמיה, ומשפחת רוטשילד שסייעה בהקמת בית הספר המודרני הראשון באיסתנבול. אחד מבני המשפחה, אלפונס רוטשילד, השפיע על הרב הראשי בתורכיה להעניק סמכויות לפ'ראנקוס בניהול הקהילות ובמלאכת החינוך (בנבסה ורודריג, שם, עמ' 86).

13 ב-1840 נעלמו בדמשק נזיר קפוצ'יני ומשרתו. בהסתת הקונסול הצרפתי בעיר, ראטי מנטון, הואשמו יהודי דמשק בחטיפתם וברציחתם של השניים. יהודים מהקהילה נאסרו ועונו, והיו גם שמתו בעקבות כך. עם היוודע גורלם במערב, התגייסו אישים מרכזיים ביהדות אירופה כמשה מונטיפיורי, אדולף כרמיה ומשפחת רוטשילד, ופעלו למענם בדרכים פוליטיות. שתדלנותם אצל המשנה למלך מצרים מוחמד עלי (שצבאו כבש את סוריה בקיץ 1840) ואצל הסולטאן הביאה לשחרור העצורים ולהוצאת צו סולאטני המגנה עלילות דם ואוסר עליהן. ראו: בנבסה ורודריג, יהודי ספרד (הערה 9), עמ' 83-84. באותה שנה (1840) התרחשה עלילת דם גם ברודוס, ומונטיפיורי ביקש את עזרת הסולטאן גם כעניין היהודים שם. ראו: Abraham Galante [Avram Galanté], *Histoire des Juifs de Turquie*, Istanbul 1985, v, pp. 148-158. 7. צמיחתה המהירה של העיתונות היהודית ניכרה בגידול הרב במספר העיתונים וכתבי העת שיצאו לאור אחרי 1840 ובתפוצתם הגיאוגרפית: בחמש השנים שקדמו לשנה זו יצאו שמונה עשר עיתונים יהודיים, ואילו בין השנים 1841 ל-1846 עלה מספרם לחמישים ושלושה. אחדים מהעיתונים, כמו *The Jewish Chronicle* (1840) ו-*The Voice of Jacob* (1841) האנגליים יצאו בעיצומה של פרשת דמשק. ראו: בנבסה ורודריג, יהודי ספרד (הערה 9), עמ' 84; עד ל-1840 יצאו שני שליש מהעיתונים היהודיים בגרמניה, ולאחר הפרשה יצאו בה רק כמחציתם. העיתונים וכתבי העת הוקדשו לנושאי חדשות ופוליטיקה, ספרות, הלכה וחוכמת ישראל. ראו: ברוך מברך (מבורך), "עקבותיה של עלילת דמשק בהתפתחותה של העיתונות היהודית בשנים 1840-1846", ציון כג-כד, עמ' 47.

אלו מאלו ידיעות מקומיות שהיה בהן משום עניין לקהל הקוראים.¹⁴ לנוכח זאת, בלט מאוד חסרונן של עיתון יהודי במזרח שיכול היה לספק את צימאונן של המערב לחדשות משם. אין תמה, אפוא, כי מאמציו הנשנים של עוזיאל להוציא עיתון בעבור הקהילה היהודית-הספרדית התקבלו באהדה ובעניין בעיתונות היהודית-האירופית. ואכן, כפי שיתברר להלן, מיד לאחר הוצאת העיתון, הפך 'שערי מזרח' לערוץ תקשורת בין יהדות אירופה ליהדות הספרדית העות'מאנית, וידיעות ופניות מיהודים-אירופיים הופיעו בו, במקביל לידיעות שקובצו ממנו ופורסמו בעיתונות היהודית-האירופית.¹⁵

הופעת 'שערי מזרח' קשורה קשר אמיץ גם להיפתחות ההדרגתית של תורכיה למערב ולרפורמות שהונהגו בה. בהשפעת המעצמות האירופיות הנהיגו הסולטאנים סֵלִים¹⁶ השלישי (1789-1807), מחמוד השני (1808-1839) ועבֶד אֶל מַג'יד הראשון (1839-1861) רפורמות בצבא, באדמיניסטרציה ובתחום זכויות הפרט. בתקופת מחמוד השני החלו להיפתח דרכי דואר בין ערים מרכזיות באימפריה, כמו בין איסטנבול לאדירנה (אדריאנופול) למשל, ונסללו דרכים חדשות שהקלו על המעבר בין תורכיה לאירופה. רפורמת התנ"ט'מאת שאותה החל הסולטאן עבד אל מג'יד עם הוצאת ה"צו הנעלה של ארמון הוורדים" (1839) ('חֲט־ט') שִׁרְיָן של גֶלֶח'אֲנָה", היוותה ציון דרך חשוב בזכויות הפרט באימפריה, בהבטיחה את ביטחונם, כבודם ורכושם של הנתינים, מוסלמים ובני דתות אחרות כאחד.¹⁷

השפעות המערב ניכרו גם בשדה העיתונות: העיתונים הראשונים בתורכיה היו עיתונים זרים, וליתר דיוק, צרפתיים. בשנים 1796-1798 הוציאה השגרירות הצרפתית באיסטנבול עלון שהופץ בקולוניה הצרפתית ובקרב יודעי השפה;¹⁸ בשנות העשרים של המאה התשע עשרה ראו אור באיזמיר מספר עיתונים צרפתיים, שהחשוב שבהם היה *Le Spectateur Oriental* בעריכת הצרפתי אלכסנדר בלאק. הוצאת העיתון המצרי *Wakā'i Miṣriyya* בשנת 1828, שהיה העיתון המקומי הראשון במזרח התיכון שהוצא על ידי מִחְמַד עֶלִי (1805-1848) ולא ביד

14 מבורך מציין כי תודות לעיתונות התפתחה כבר בשנים 1841-1843 "רשת של אינפורמציה יהודית" שנפרשה על פני ארצות רבות. ראו: מבורך, שם (הערה 13), עמ' 56.

15 ראו: ברוך מבורך, "פוארטאס דל אורינטה" (הערה 1), עמ' 60. לטענת מבורך, יותר מאמרים מהעיתונות היהודית-האירופית התפרסמו ב'שערי מזרח' מאשר להיפך.

16 תעתיק השמות התורכיים מבוסס על פי הנהוג בטקסטים תורכיים, ולא כמקובל במקורות העבריים הישנים או על דרך כתיבם המודרני באותיות לטיניות. ראו: ירון בן-נאה, תורכיה, קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תש"ע (2009), עמ' 8.

17 Bernard Lewis, *The emergence of modern Turkey*, London 1961, pp. 56-125.

18 במשך כשלוש שנים הוציאה השגרירות שלושה עלונים בזה אחר זה. הם הביאו את בשורת המהפכה הצרפתית ורעיונותיה לתושבים הצרפתים שבאימפריה העות'מאנית. העלון הראשון, *Le Bulletin de Nouvelles*, יצא מספטמבר 1795 עד מרס 1796; העלון השני, *La Gazette Française de Constantinople*, יצא ממאי 1796 עד מאי 1797; והעלון השלישי, *Mercure Oriental*, יצא ממאי 1797 עד יולי 1797. ראו: אבנר לוי, "העיתונות היהודית באיזמיר" (הערה 5), עמוד 88, Ali Budak, "The French Revolution's Gift", p. 157 (להלן הערה 35).

גורם זה, היוותה ממריץ חשוב עבור הסולטאן מחמוד השני להוציא בשנת 1831 עיתון מקומי באיסטנבול. העיתון, ששמו היה *Moniteur Ottoman*, יצא בצרפתית ועורכו היה בלאק, העורך לשעבר של *Le Spectateur Oriental*. כמה חודשים אחר כך החל העיתון לצאת בגרסה תורכית תחת השם *Takvim-i-vekeyi*.¹⁹ תוכנו הוגבל להודעות על מינויים רשמיים, תמצות דיונים משפטיים וסקירות פומפוזיות על התקדמות הסולטאן בענייני המדינה. תשע שנים מאוחר יותר, בשנת 1840, הוציא האנגלי ויליאם צ'רצ'יל את העיתון התורכי הבלתי רשמי הראשון, השבועון *ג'רדי אי אב'אדיס* (*Ceride-i Havadis* – "עיתון חדשות"), גם הוא באיסטנבול. אופייה הקוסמופוליטי המובהק של איזמיר היווה גורם משפיע נוסף על ייסוד העיתון בעיר זו דווקא. איזמיר, שירשה את מקומה של ונציה בסחר העולמי, הייתה לעיר הנמל החשובה ביותר באימפריה העות'מאנית,²⁰ ועלתה על מרכזי סחר אזוריים אחרים בעושר, בתרבות ובהשפעה בינלאומית, ואפילו התחרתה בבירה עצמה.²¹ התפתחותה של העיר התרחשה לדעת ההיסטוריון דניאל גופמן למרות אדישותו המוקדמת של השלטון העות'מאני המרכזי,²² שהאינטרס העיקרי שלו בתחילה היה להבטיח כי איזמיר תשמש ספק הפירות והתבואה של הבירה איסטנבול, ושיימנע ייצואם לאירופה.²³ מי שהניחו את התשתית המסחרית של העיר היו סוחרים אירופיים-נוצריים מהולנד, מאנגליה, מצרפת ומונציה, ארמנים-עות'מאנים נוצריים, יוונים-אורתודוקסים, יהודים ומוסלמים עות'מאניים, שהגיעו אליה במטרה לנצל את האפשרויות המסחריות החדשות שנפתחו בפניהם באזור.²⁴ הצלחתם משכה עוד סחורות

19 p. 93, (הערה 17), *Lewis, The emergence of modern Turkey*.

20 בעקבות ניצחון העות'מאנים על ונציה וכיבוש כרתים באמצע המאה השבע עשרה, החלה איזמיר תופסת את מקומה כעיר מסחר בינלאומית. ראו: 1 p. 3, v. 3, (הערה 13), *Galante, Histoire des Juifs*.

21 Daniel Goffman, "Izmir: from village to colonial port city", in Edhem Eldem, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge 1999, pp. 83, 128-129.

22 בניגוד לקונסטנטינופול (ביזנטיון לשעבר) ולחלב שהיו ערים בעלות חשיבות היסטורית טרם כיבושן, ועל כן זכו לטיפול על ידי העות'מאנים, איזמיר הייתה עיירה קטנה ובלתי נחשבת בזמן הכיבוש (1425) ולא זכתה לטיפול. ראו: 81-83 pp. (הערה 21), *Goffman, "Izmir"*; חיים גרבר, יעקב ברנאי, יהודי איזמיר במאה התשע-עשרה, תעודות תורכיות מארכיון בית-הדין השרעי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 3-4.

23 העיר איזמיר (Smyrna, Smyrna), השוכנת במערב אנטוליה שלחופי הים האגאי, נמצאת בליבו של אזור חקלאי פורה המשופע בעצי פרי, בשדות כותנה ובכרי מרעה. נראה כי חלק מעלייתה הפתאומית של איזמיר קשור להתפתחות החקלאית המהירה באזור הכפרי שלה. ראו: גרבר וברנאי, יהודי איזמיר (הערה 22), שם. חופי הים האגאי המפורצים והאיים הרבים שבשטחו הקשו על השלטון העות'מאני לשלוט בו ולמנוע את ייצוא התוצרת החקלאית, מה שסייע להתפתחות המסחר של מעצמות אירופה באיזמיר, בדומה לנמל איסכנדרון שבחלב. לעומת זאת, בשאלוניקי, למרות הנמל המצוין שלה, לא התפתח מסחר שכזה שכן קל היה לשלטון לפקח על הנמל. ראו: מינה רוזן, "יהודי שאלוניקי ומעצמות אירופה – המאבק על המסחר בים התיכון במחצית הראשונה של המאה הי"ח", בנתיבי הים התיכון, עמ' 70-71.

24 בשני העשורים הראשונים של המאה השבע עשרה הגיעו לאיזמיר ולערי נמל אחרות במערב אנטוליה סוחרים של סוחרים הולנדים, אנגלים, צרפתים או וונציאנים שנאושו מרווחיות המסחר בחלב, בבורסה

ואנשים לעיר, ובמהרה התפתחה בה מערכת מסחר מסועפת שהתארגנה מסביב לשתי רשתות: האחת שימשה כזרועה של העוצמה המסחרית הגואה של מערב אירופה ותָּרָה אחר סחורות, ונציגיה היו קונסולים ומתווכים מאמסטרדם, מלונדון, ממרסיי ומונציה; האחרת שימשה כמערך אספקה חדשני שאסף סחורות לייצוא למערב אירופה (ולא לאיסתנבול), ונציגיה היו בעיקר עות'מאנים לא־מוסלמים.²⁵ כמו בשאר נמלי הלבנט, גם באיזמיר, הסכמי הקפיטולציות (הסכמי מסחר) בין מדינות אירופה לבין השלטונות העות'מאניים היוו תמריץ חזק לפריחת המסחר הבינלאומי. הסכמים אלו ניתקו למעשה את הסוחרים הזרים מסמכות השלטון המקומי והעבירו אותם לחסות הקונסולים של מדינותיהם.²⁶

המתווכים, הסוחרים והקונסולים שהגיעו לאיזמיר בחרו להתגורר ברצועת החוף שבסמוך לים. כך, מאחורי הרציף, צמח והתפתח 'רחוב הפ'ראנקים' שבו נפגשו בני עמים שונים ודתות שונות, שוחחו, יש שהתרועעו, ואפילו את פולחניהם הדתיים קיימו בסמיכות.²⁷ עם זאת יש לזכור כי לצד הקיום המשותף שררו גם מתחים חריפים בין כמה מהקבוצות, ובמהלך המאה התשע עשרה התגלעו ביניהן סכסוכים רבים על רקע של תחרות כלכלית, קנאות דתית ומניעים פוליטיים.²⁸

מספרם של בעלי הנתינויות האירופיות היה גבוה באופן יחסי גם בקרב יהודי העיר. רובם היו 'פ'ראנקוס', צאצאי אנוסים מפורטוגל שהגיעו במאה השבע עשרה מקהילות שונות באירופה, בעיקר מליבורנו ומאמסטרדם.²⁹ מתעודות צרפתיות ותורכיות מאותה תקופה עולה

או באלכסנדריה, ואיתם יפויי כוח למכירת טקסטיל או לקניית צימוקים, תאנים יבשות, כותנה, צמר וכן קניית או הברחת תבואה. מסחרם עלה יפה, ועד שנות הארבעים של אותה מאה כבר התפתחה רשת מסחר מורכבת בכל הפרובינציה של אנטוליה המערבית. ראו: p. 90, (הערה 21) "Izmir", Goffman.

שם. 25

26 ראו: יעקב ברנאי, "קווים לתולדות החברה היהודית באיזמיר בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט", ציון, 47 (תשמ"ב), עמ' 57.

27 Goffman, "Izmir" (21), pp. 93-95, (הערה 21).

28 בין היוונים לתורכים שררו מתחים על רקע פוליטי, ואילו בין היוונים ליהודים שררו מתחים בשל תחרות כלכלית וקנאות דתית מצד היוונים. במאה התשע עשרה הייתה האוכלוסייה היוונית בעיר דומיננטית בתופעות אנטישמיות שונות, ביניהן עלילות דם רבות. ראו: גרבר וברנאי, יהודי איזמיר (הערה 22), עמ' 9-10.

29 ראו: יעקב ברנאי, "ראשית הקהילה היהודית באיזמיר בתקופה העות'מאנית", פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 56. על ה'פ'ראנקוס' יוצאי ליבורנו באיזמיר ראו לעיל, הערה 7. עדות על כך שרוב העשירים באיזמיר היו פ'ראנקוס בעלי נתינויות אירופיות ניתן לראות בטענות העניים כנגדם בריב משבר 'שועת עניים': "אי רובם די אילייס סוד'יטוס פ'ראנקוס" [ומרביתם נתינים פ'ראנקוס]. ראו: רחל סבע-וולף, קונטרס 'שועת עניים' [שועת עניים] בלאדינו (איזמיר 1847): עיון ז'אנרי ותמטי בקורותיו של פילוג חברתי פנים-קהילתי וביטוייו בשני שירי קופלאס ספרדיים-יהודיים, רמת-גן, 2007, עמ' 157; נראה כי לכינוי 'פ'ראנקו' שרווח בפי התושבים המקומיים שבקהילות היהודיות יש שתי משמעויות: האחת, מי שמוצאו מארצות פ'ראנקיה (אירופה). ראו: רוזן, "יהודי שאלוניקי" (הערה 23), עמ' 80; האחרת, מי שפטור

כי הם נמצאו בחסות הקונסול הצרפתי באיזמיר למן אמצע המאה השבע עשרה ועסקו במסחר, ומתוקף הסכמי הקאפיטולציות היו פטורים מתשלום מיסים לשלטונות העות'מאניים.³⁰ הפ'ראנקוס ייסדו בעיר בית-כנסת ("קהל") משלהם בשם 'נוה שלום די פורטוגל', אשר מאוחר יותר נפרד לשני קהלים: 'נוה שלום' ו'פורטוגל'.³¹

לפ'ראנקוס היה תפקיד חשוב בקידום תהליכי המודרניזציה וההתמערבות בקהילות האימפריה העות'מאנית שבהן הם ישבו.³² באיזמיר, הם נמנו על השכבה העשירה והמשכילה של הקהילה ועסקו במסחר, בבנקאות ובתיווך. נראה כי עוזיאל, שהשתייך בעצמו לקבוצה זו בהיותו סוחר בעל נתינות איטלקית, ראה בפ'ראנקוס שבקהילתו ושבקהילות ספרדיות אחרות במרחב העות'מאני קהל יעד פוטנציאלי לעיתונו.

הפסיפס האנושי הרבגוני באיזמיר סלל את הדרך ליצירתה של עיר נמל חוץ-טריטוריאלית ששאבה משתי הציוויליזציות – האסלאמית והנוצרית – ובו בזמן חיברה ביניהן. אחד

מתשלום, ובמקרה של הפ'ראנקוס מי שפטור מתשלום מיסים. לדוגמה, בגיליונות 15 ו-16 הבהיר עוזיאל כי לא יקבל מכתב שאינו פטור מדמי ביול (הכוונה לדואר גוביינא): "איל קומפונד'ר נו ריסיב' קארטה קי נו איסטה פ'ראנקיאר'ה". ברוח משמעות זו, "עֵבֶרֶת" המשכיל דוד פראנקו מינדיס מאמסטרדם את שם משפחתו וכינה עצמו "דוד חפשי" (ראו הערה 12). תולדות הכינוי 'פ'ראנקו' במשמעות של פטור ממיסים עתיקות ימים: כבר במאות השלוש העשרה והארבע עשרה נקראו משפחות יהודיות בספרד שנמצאו מחוץ לארגון הקהילתי והיו פטורות מתשלום מיסים בשם 'בני החורין' (francos). ראו: יצחק בער, תולדות היהודים בספרד, תל-אביב תש"ה, כרך א, עמ' 287.

30 החסות הצרפתית פטרה את הפ'ראנקוס מההגבלות שהוטלו על הד'מה, נתיני הסולטאן הלא מוסלמים שהיו בגדר נתינים מדרגה שנייה, וממס הגולגולת, החראג'. ראו: רוזן, "יהודי שאלוניקי" (הערה 23), עמ' 79.

31 בשנת 1750 הוציא בית הכנסת 'נוה שלום די פורטוגל' ספר תקנות של חברת הצדקה שהקים להשאת נערות יתומות. הספר מביא את רשימת המייסדים והמתפללים החל מעת כינונו של בית הכנסת בשנת 1644. בני משפחת עוזיאל אינם נזכרים ברשימה זו; הם גם אינם נזכרים ברשימת התורמים לקרן קיימת ("פ'נדרו נאסיונאל") של בית הכנסת 'פורטוגיז' בשנת 1922, רשימה שכללה את שמות התורמים לקרן מבתי הכנסת השונים בעיר. ראו: ספר די לה חברה קדושה די אזמיר יע"א, קושטאנדינא 1750 (הביא לדפוס יעקב בכ"ר שמואל ב'אלאנסי); ברושורה דילה שיבת ציון, איזמירנה 5682 (1922). נציין כי בית הכנסת 'נוה שלום' שהתפצל מ'נוה שלום די פורטוגל' אינו נזכר כלל בברושורה, וכן אינו נזכר בסקירה שכתב גאלאנטי אודות בתי הכנסת באיזמיר בשנות השלושים של המאה התשע עשרה, ויתכן כי כבר לא היה קיים. ראו: Galante, *Histoire des Juifs* (13), v. 2, pp. 282-290. לעומת זאת מצא הכהן כי בני משפחתו של רפאל עוזיאל התפללו בבית הכנסת 'ביקור חולים' שנוסד בידי אחד הבנים למשפחת ג'אבי'ס (Ciavès) מאמסטרדם. ראו: (הערה 6), "Un 'bien conocido negociante'", Cohen [Hacohen], p. 236. תיתכן האפשרות שבני משפחת עוזיאל הגיעו לאיזמיר אחרי ייסוד 'נוה שלום די פורטוגל', והצטרפו עם בואם לבית הכנסת 'ביקור חולים'.

32 בנבסה ורודריג, יהודי ספרד (הערה 9), עמ' 86-89. ראו גם הערות 9 ו-12 אודות פועלם של בני משפחת די קאמונדו אשר נמנו על הפ'ראנקוס, ובעיקר זה של אברהם בכור די קאמונדו בתחום החינוך המודרני.

ההיבטים של מפגש התרבויות הזה היה ייבוא אידיאות ומושגים מערביים לעיר על ידי תושביה האירופיים. במאה התשע עשרה היו אלה בעיקר רעיונות הלאומיות והאתניות,³³ אך במידה לא מעטה גם רעיון העיתונות. באותה תקופה צמח המטרופולין של העיר, וגדל גם עושרה. התגוררו בה יוונים-אורתודוקסים ומוסלמים בשיעור דומה, ארמנים ויהודים שחיו ברבעים משלהם, וכן קהילות בולטות של אנגלים, צרפתים, איטלקים, ואפילו אוסטרים ואמריקנים. מספרם של היהודים באמצע המאה התשע עשרה היה כ-15,000, וזאת מתוך אוכלוסיה שמנתה למעלה מ-200,000 איש.³⁴ השיעור הגבוה של התושבים האירופיים, האווירה הרב תרבותית והריחוק מעינו הפקוחה של השלטון המרכזי הביאו לפריחה תרבותית שהתבטאה בשפע פרסומים, עיתונים, כתבי עת וספרים. עד לצאתו של 'שערי מזרח' ראו אור באיזמיר החל משנות העשרים של המאה התשע עשרה שבעה עיתונים, שישה מהם בשפה הצרפתית שהייתה שגורה בפיהם של המיעוטים הלא-מוסלמים, ואחד ביוונית.³⁵ העיתונים היו:

Le Courrier de Smyrne (1823), *Le Spectateur Oriental* (1828), *Journal de Smyrne* (1830), *Amaliya [AMAAΘEIA]* (עיתון יווני) (1830), *L'Echo de l'Orient* (1839), *Impartial* (1840), *Aurore de l'Ararat* (1840).³⁶

בצומת ההיסטורי של שנות הארבעים של המאה התשע עשרה אשר בו הצטלבה דרכם של הגורמים השונים שהכשירו את הקרקע להקמת העיתון, ניצב רפאל עוזיאל, איש החזון והמעש, שבלעדיו לא היה רעיון העיתון בספרדית-יהודית קורם עור וגידים. היכרותו עם העיתונות היהודית-האירופית ועם העיתונות העות'מאנית – קְעוֹלָה משלל המקורות לידיעות שבעיתונו – ואמונתו בכוחה של העיתונות לקדם את ערכי ההשכלה, הביאו אותו למסקנה נחרצת בדבר נחיצותו של עיתון לבני העדה הספרדית. באלו המילים הציג את עמדתו בפני הקוראים בפתח דבריו שבגיליון הראשון: "לה מאנקאנסה די דיטה קוזה אין אונה נאסיון איס מונג'ו דאנייו פארה טודו..." (היעדרו של דבר שכזה [עיתון] [מחיי] עם, הוא נזק גדול לכול)

33 Goffman, "Izmir" (הערה 21), p. 133.

34 גרבר וברנאי, יהודי איזמיר (הערה 22), עמ' 9.

35 בתי הספר של מוסדות החינוך היווניים והארמניים ובתי הספר העות'מאניים החדשים באיזמיר הקנו לתלמידיהם את ידיעת השפה הצרפתית. ראו: Ali Budak, "The French Revolution's Gift to the Ottomans: The Newspaper, The Emergence of Turkish Media", *International Journal of Humanities and Social Science*, 2 no. 19 (2012), p. 158. גם בבתי הספר היהודיים באיזמיר לימדו את השפה הצרפתית, אם כי רק החל משנות השישים של המאה התשע עשרה: תחילה בבית הספר של ז'אק מזרחי (Jack Mizrahi) (1864), והחל מ-1873 גם בבית הספר של כ"ח. ראו: Galante, *Histoire des Juifs* (13), v. 3, pp. 66-68.

36 Goffman, "Izmir" (הערה 21), p. 128. מחקרו של עלי בורדאק גורס כי העיתון הצרפתי הראשון שיצא באיזמיר היה *Le Smyrien* (1824), שהפך לאחר זמן קצר ל-*Le Spectateur Oriental*. ראו שם (הערה 35), עמ' 160-161.

(שערי מזרח, גיליון 1, ל' בכסלו תר"ו 5605, עמוד 1).³⁷ מדברי עוזיאל עולה כי הוא ראה בעדה הספרדית נצר ייחודי של העם היהודי, שמיקומו הגיאוגרפי, שפתו ותרבותו שונים מאלה של יהודי אירופה.³⁸ הואיל ובאותה עת כבר צרכו יהודי אירופה עיתונים יהודיים-מקומיים בארצות מושבם בשפות גרמנית, צרפתית ואנגלית, החליט עוזיאל ליטול על עצמו את האתגר החלוצי פורץ הדרך של ייסוד העיתון הראשון בספרדית-יהודית. כיוון שלתפיסתו היה עיתון שכזה בבחינת צורך לאומי, הוא לא הסתפק בהקמת עיתון קהילתי-מקומי בעירו איזמיר, אלא ביקש מלכתחילה לכוון עיתון לכלל בני העדה הספרדית במרחב העות'מאני. סביר להניח כי מניע נוסף להחלטתו זו היה כלכלי, שכן הרחבת מעגל הקוראים הבטיחה את הגדלת ההכנסות וחזקה את התשתית הפיננסית שנדרשה להוצאת העיתון.

עוזיאל הכשיר אפוא, עוד בטרם צאתו של הגיליון הראשון לאור, רשת מפיצים שניתן היה לרכוש אצלם מנוי לעיתון. ברשימה שהתפרסמה בגיליון הראשון צוינו שמות חמישה סוכנים בערים הבאות (נוסף על איזמיר): קוסטאנטינופולי (אסטנבול), בוקאריסט (בוקרשט), ששימשה מרכז הפצה לוולאכיה ולמולדביה, רודוס, אדרינופולי (אדירנה) וקאניאה (העיר חאניה בכרתים).³⁹ העובדה שלעוזיאל היה סוכן בקהילה הקטנה קאניאה אך לא בשאלוניקי הגדולה, עשויה ללמד כי נקודות ההפצה שהקים בתחילה נסמכו על קשרים אישיים, משפחתיים או מסחריים, שכן הוא עצמו עסק במסחר והיו לו בוודאי מכרים בקהילות היהודיות באזור הים התיכון ובבלקן. ב-30 בינואר 1846 (גיליון 3, ג' בשבט, תר"ו), נתפרסם כי שאלוניקי נוספה לרשימת הערים שהיה בהן סוכן, וב-25 ביוני באותה שנה (גיליון 10), התווספה גם בירות כמרכז הפצה בסוריה, אולי בעקבות ההיכרות עם תושב העיר רפאל יצחק אלפאנדארי ששלח לעיתון מספר איגרות, כפי שיתברר להלן. עם זאת, יש להבהיר כי העיתון נקרא גם בקהילות שבהן לא היה ל'שערי מזרח' סוכן: כך למשל, התפרסמו בעיתון מספר ידיעות והודעות ששלח ראש הקהילה היהודית במלטה, א' א' קוריאה, ששימש גם סוכן העיתון 'קול יעקב' [The Voice of Jacob] באי (גיליון 6, כ"ז באדר 5606, עמ' 46). קוריאה אף הגדיל לעשות, והשתמש ב'שערי מזרח' כערוץ לתכתובת עסקית-אישית, כאשר שלח מעל דפי העיתון מכתב בענייני

37 העיתון נדפס בכתב ספרדי-בינוני ("כתב רש"י") ולפי כללי התעתיק העברי המסורתי של השפה.

38 המילה "נאסיין" מופיעה ב'שערי מזרח' בהקשרים שונים, ומשמשת בשלושה מובנים: קהילתי, עדתי ולאומי. להלן דוגמאות לשלושת המובנים: (א) במובן הקהילתי היא מופיעה בהקשר לקהילת איזמיר, כאשר ח' א' א', שמתלונן על איכות הבשר הגרועה בעיר, מביע תקווה כי התלונה תגיע לידיעת "מנהיגי העם הגדולים" ("לוס ריז'ד'וריס גראנדיס די לה נאסיין"), כלומר, למנהיגי הקהילה שבעיר (גיליון 4, עמ' 32); (ב) במובן העדתי היא מופיעה בהקשר לעדה היהודית-הספרדית, בדומה לציטטה שלמעלה; (ג) במובן הלאומי היא מופיעה בהקשר לעם היהודי, כמו למשל במשפט "סוב'רי לה אמונה, אי סוב'רי לוס אוזוס די לה נאסיין" (אודות האמונה, ואודות המנהגים של העם) (גיליון 2, עמ' 11).

39 העיר קאניאה נזכרת ב'שערי מזרח' גם בשם "כאנייא". ראו: שם, גיליון 6, עמ' 43.

מסחר לאדון אלפאנדארי הנזכר למעלה, אחרי שזה לא ענה על מכתבו (גיליון 13, כ"ז באב 5606, עמ' 100).⁴⁰

מכשול אפשרי בהצלחת העיתון ראה עוזיאל במגבלות שהציבה לדעתו השפה הספרדית-יהודית, שאותה כינה "לינגואה איספאניולה ליב'אנטינה" (שפה ספרדית לבנטינית), ככלי לתקשורת ולהבעה. מגבלות אלה היו העדר נוסח אחיד והבדלי עגה בין-קהילתיים, שסיכלו יכולת לתקשורת תוך-עדתית, אוצר מילים מצומצם והעדר מבנה דקדוקי. לדבריו, "קלקלו" ("רונפירון") היהודים-הספרדים את השפה הספרדית האמתית – "לה ב'יד'ראד'ירה לינגואה איספאניולה" – במזגם לתוכה מילים משפות שונות, ובדברם אותה כל אחד כפי רצונו.⁴¹ את הקולר לבעייתיות הזו הוא תלה בנסיבות חייהם הקשות של היהודים-הספרדים אחרי ש"יצאו" מספרד (עוזיאל לא השתמש במילה 'גירוש'), דבר שמנע מהם ללמוד ולטפח כיאות את שפת מורשתם.⁴²

ג. לשאלת הופעתו של העיתון 'לה בואינה איספיראנסה' (1842) ולבירור השם פינקרלי

שנים רבות נחלקו הדעות בשדה המחקר בשאלה האם עוזיאל הוציא עיתון בשם 'לה בואינה איספיראנסה' שלוש שנים קודם שהוציא את עיתונו 'שערי מזרח'. ההיסטוריונים מאיר קיזרלינג ומואיז פראנקו נמנעו מלהזכיר עיתון זה, ונראה כי כלל לא סברו שיצא,

40 גיליונות 2, 9, 13. ההודעה המסחרית נוגעת לעניין הגעת משלוח של סכיני מילה מאנגליה; לדעת הכהן, ייתכן כי למשפחת עוזיאל היו קרובי משפחה במלטה, שכן בשנת 1862 הגישה רעייתו רג'ין בקשה לקונסול הכללי של איטליה באיסטנבול לבקר עם שלושת ילדיה באי. ראו: Cohen [Hacohen], (הערה 1) "Un 'bien conocido negociante'".

41 עוזיאל תיאר את השפה הספרדית-היהודית כ"נחלת אבותינו מעולם", והיא הייתה בעיניו נציגה נאמנה למורשת ההיסטורית והתרבותית של יוצאי ספרד. עם זאת, אופן הדיבור ה"משובש", לדבריו, של היהודים-הספרדים, גרם לטענות נגדם מצד יהודי אירופה שהם אינם יודעים כיאות את השפה. עוזיאל הבטיח לקוראיו כי בגיליונות העתידיים של העיתון הוא יעסוק בהיבטים ההיסטוריים של מורשת ספרד ובהשתכחות השפה הספרדית "האמתית" מהם, אולם הבטחה זו לא מומשה, לפחות לא בגיליונות שבנמצא; ראו: 'שערי מזרח', גיליון 1, עמ' 1, הקדמת המחבר ("הקדמה דיל קומפונידור").

42 בעוד שאת גירוש יהודי ספרד תיאר עוזיאל כ"ציאה" ("סאליירון די לה איספאנייה", יצאו מספרד), הרי שאת הגירתם של היהודים-האשכנזים לאמריקה כינה "גירוש". וכך הוא הסביר לקוראים את פירוש המילה "אימיגראסיון": "לה אימיגראסיון (גרו'ש) די לוס ג'וד'יוס איאורופיאוס אין אמריקה איס די מונג'ו טיימפו" (ההגירה) (גירוש) של יהודי אירופה לאמריקה היא מזה זמן רב (גיליון 12, עמ' 92); פירוש זה מעקר את המשמעות האכזרית שבאירוע ההיסטורי הטראומטי של גירוש ספרד, שכן לפיו, היהודים יצאו, או לכל היותר "היגרו", מספרד, ממש כשם שיהודי אירופה היגרו מארצות יבשתם.

וכך גם אברהם גאלאנטי.⁴³ לעומתם, משה דוד גאון ואברהם יערי סברו כי העיתון יצא לאור, והוא אף נזכר כפריט ביבליוגרפי בספריהם, אף כי הם עצמם לא ראו כל גיליון שלו.⁴⁴ נראה כי הם ביססו את דעתם על דברי ההקדמה של עוזיאל בגיליון הראשון של 'שערי מזרח', שבהם הזכיר את המודעות שפרסם בעיתונות היהודית באירופה בשנת 1842, בדבר כוונתו להוציא עיתון בשם 'לה בואינה איספיראנסה'. לסברתם של גאון ויערי שותפים גם ברוך מבורך, אבנר לוי, אסתר כנבסה ואהרן רודריג, ועוד.⁴⁵ בניגוד לדעתם, הרי שמשה קטן, עורך הביבליוגרפיה 'העתונות בלאדינו' של גאון, סבר כי דברי עוזיאל בעניין הוצאת 'לה בואינה איספיראנסה' אינם ברורים דיים, ויתכן כי הוא רק התכוון להוציא את העיתון.⁴⁶ סברתו של קטן זכתה לביסוס מחקרי של דוד בונים שביקש להוכיח, בהסתמך על ניתוח לשוני ותוכני של דברי ההקדמה של עוזיאל בגיליון הראשון של עיתונו וסריקת עיתונים יהודיים מאירופה, שעוזיאל רצה להוציא את העיתון, אך נרתע בסופו של דבר מלעשות זאת בגלל שיקולים כלכליים.⁴⁷

עניין נוסף שהיה טעון בירור והתלבן אף הוא במאמר זה של בונים הוא שאלת שמו של עוזיאל. קייזרלינג ציין בספרו *Biblioteca española-portuguesa-judaica*, כי שם עורך העיתון 'שערי מזרח' היה פינצ'ירלי (*Pincherle*), ומכאן ואילך התגלגל השם בגרסה זו או בגרסאות *R. Raphael Pincherle*, פינצ'ירלה (ב' מבורך) וכיו"ב. לטענת בונים, טעותו של קייזרלינג נבעה מאזכור שמותיהם של רפאל עוזיאל ושל שני האחים ממוצא יהודי-איטלקי, יצחק רודר פינצ'ירלי מהחברה *Messrs. Isaac Pincherle and Co.*, בידיעות מאיזמיר שהתפרסמו

43 העיתון אינו נזכר ברשימת העיתונים שמביאים מאיר קייזרלינג, מואיז פראנקו ואברהם גאלאנטי בספריהם. ראו: Kayserling, *Biblioteca española-portuguesa-judaica* (הערה 1), pp. 112-113; Franco, Moïse, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'empire Ottoman, depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1897, p. 278; Galante, *Histoire des Juifs* (הערה 13), v. 3, p. 74

44 גאון, העתונות בלאדינו: ביבליוגרפיה (הערה 1), פריט 43; אברהם יערי, "הדפוס העברי באזמיר", ארשת 1 (1958), עמ' 144, פריט 77.

45 ברוך מבורך [מבורך], "ניצניה של העיתונות היהודית ההיספניולית בעולם", העיתונות היהודית, יד לקורא יט, א-ב, תש"ס, עמ' 35-46; מבורך, "פוארטאס דל אוריינטה" (הערה 1), עמ' 213-216; אבנר לוי, "העיתונות היהודית באיזמיר" (הערה 5), עמ' 87; כנבסה ורודריג, יהודי ספרד (הערה 9), עמ' 84-85. הכהן מציין במאמרו רשימת מחקרים נוספים מאחת עשרה השנים האחרונות שכותביהם נסמכו על גאון, וביניהם גם מאמרי אודות אהרן חזן ועיתונו 'לה בואינה איספיראנסה'. ראו: Cohen [Hacohen], "Un bien conocido negociante" (הערה 6), p. 233; Rachel Saba Wolfe, "The journal 'La Buena Esperansa' and its battle for reforms in the Jewish community of Izmir", in Paloma Díaz-Mas and Maria Sánchez Pérez (eds.), *Los sefardies ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*, CSIC 2010, pp. 141-149

46 גאון, העתונות בלאדינו: ביבליוגרפיה (הערה 1), עמ' 28.

47 Bunis: "Earliest Judezmo" (הערה 1), pp. 33-37.

בשנת 1842 בעיתונות היהודית-האירופית.⁴⁸ האזכור המשותף גרם לכך שקייזרלינג קבע כי עורך 'שערי מזרח' היה פינקרלי, מבלי שציין כלל את שמו של עוזיאל; בעקבות טעותו של קייזרלינג, החלו החוקרים שבאו אחריהם להוסיף את השם 'פינקרלי', בגרסאות שונות, לשמו של עוזיאל העורך.

הסקותיו של בוניס בעניין העיתון 'לה בואינה איספיראנסה' ומקור הטעות בשריבוב השם פינקרלי יחד עם שמו של עוזיאל התקבלו על ידי החוקרת אולגה בורוביה, המוסיפה במחקרה האחרון עוד ידיעות אודות מעורבותם של שני האחים בפעילויות למען יהודי הלבנט, ידיעות השואבות מפרסומים בעיתונות היהודית-האירופית. עם זאת, דומה כי טענתה המרכזית שעוזיאל הוציא את עיתונו בשיתוף פעולה עם האחים פינקרלי לא הוכחה, והיא נותרה ללא בסיס.⁴⁹

ד. העיתון, החזון וביטוי בתכנים

גם אם לא צלחה התוכנית הראשונה של עוזיאל להוציא לאור את העיתון 'לה בואינה איספיראנסה', הרי שהוא נותר נאמן לשאיפתו להוציא עיתון בשפה הספרדית-היהודית. ביום שיש 'ל' בכסלו תר"ו, (29.12.1845) הוא הגשים את חזונו, והגיליון הראשון של 'שערי מזרח' נדפס בעירו איזמיר. במרוצת החודשים שבהם יצא העיתון, הגיעה תפוצתו באימפריה העות'מאנית מבוקרשט בצפון עד לבירות בדרום, משאלוניקי במערב עד לאיזמיר במזרח, כולל באי רודוס וקרתים. 'שערי מזרח' יצא באורח סדיר בדרך כלל פעמיים בחודש להוציא אי אלו עיכובים. בחודש ניסן, למשל, לא יצא הגיליון כלל (לאותו חודש נועד גיליון 7), ובין גיליון 7 שיצא בג' אייר תר"ו (29.4.1846) לבין גיליון 8 שיצא בג' בסיון תר"ו (28.5.1846) חלף כחודש. הופעתו של גיליון 16 התעכבה שבעה שבועות.⁵⁰

48 באותה עת התגוררו יצחק ודוד פינקרלי באורח זמני באיזמיר. שמו של דוד נזכר בדיווחים מאיזמיר לעיתונות היהודית על אסון השריפה הגדולה שפרצה בעיר (29.7.1841). האחים פינקרלי היו מעורבים בהעברת כספי התרומות של משה מונטיפיורי לבנייתו מחדש של תלמוד התורה, ושמו של יצחק אף נזכר ב'שערי מזרח' כמי שתרם בעצמו כספים למלאכת השיקום (גיליון 5). ראו: Bunis: "Earliest Judezmo" (הערה 1), pp. 37-41.

49 Borovaya, "The Emergence of the Ladino Press" (הערה 5), pp. 64-67. הכהן סובר אף הוא כי קביעתה של בורוביה בנוגע לשיתוף הפעולה בין האחים פינקרלי לעוזיאל בהוצאת העיתון לא הוכחה. ראו: (הערה 6) "Un 'bien conocido negociante'" [Cohen [Hacohen], p. 234.

50 גיליון 15 יצא בכ"ה באלול תר"ו (16.9.1846), ואילו גיליון 16 יצא בט"ו בחשוון תר"ז (4.11.1846). סיבת האיחור בהוצאת העיתון יכולה הייתה לנבוע מחגי חודש תשרי, מקשיים כלכליים או מהיסוסיו של עוזיאל בנוגע להמשך הוצאת העיתון.

דמי המנוי לעיתון נגבו על בסיס שנתי, והמחיר חושב בערכי המטבע הספרדי 'דורו'.⁵¹ את דמי המנוי צריך היה לשלם מראש לשנה, אך מהפצרותיו החוזרות ונשנות של עוזיאל בקוראים לשלם את חובם ניתן להבין כי היו מנויים שהתחייבו לשלם ולא עמדו בכך, או ששילמו באופן חלקי בלבד.

בית הדפוס בו נדפס העיתון היה של האנגלי ג' גריפ'יט, שהדפיס בעיקר ספרי תנ"ך או חלקים ממנו בלוויית תרגום לספרדית-יהודית עבור המיסיון הפרוטסטנטי האנגלי.⁵² שנה אחר כך יידפס בבית דפוס זה קונטרס 'שועת עניים' (איזמיר, 1847), המגולל מנקודת מבטם של העניים בקהילה את סיפור הפילוג החריף בינם לבין העשירים, על רקע מס הגאבילה שהוחל על הבשר. בשיאו של המשבר, אף איימו העניים להתנצר.⁵³ לכאורה, העובדה שהן העיתון שהטיפ לערכי ההשכלה והחינוך המודרני, 'שערי מזרח', והן הקונטרס, המהווה כתב מחאה חריף כנגד עשירי העיר ורבניה, נדפסו בדפוס גריפ'יט עשויה להוביל למסקנה כי מי שעמד מאחורי בית הדפוס אפשר לגורמים בקהילה שחרגו מהקונצנזוס המקובל, ואף אולי עודד אותם, להשמיע את קולם.⁵⁴ אלא שנראה כי הסיבה לכך פרוזאית בהרבה: בורוכיה מצביעה על כך שבשנים 1845-1846 לא פעל בית דפוס יהודי באיזמיר, והדפוס היחיד בעיר היה זה של גריפ'יט.⁵⁵ עם זאת, נראה כי השאלה ההיפותטית עדיין תקפה: במידה והתקיים בית דפוס יהודי בעיר, האם היו חורגים בו מהמקובל ומדפיסים לראשונה, לצד ספרות רבנית מוסכמת, גם עיתון חדשני וקונטרס בעל אופי חתרני, או שמא דווקא היעדרו של בית דפוס כזה סייע לפרסומם?

- 51 המטבע הספרדי שימש מטבע בינלאומי סחיר במדינות רבות בעולם.
- 52 יערי, "הדפוס העברי באיזמיר" (הערה 44), עמ' 108. עד להוצאת העיתון 'שערי מזרח' הדפיס בית הדפוס גריפ'יט תנ"ך מתורגם לספרדית-יהודית (1838) (שם, עמ' 144 פריט 75), וספר תפילות נוצרי (1844) בשם 'איל ליב'רו די אוראסיינוניס: סיגון איל אוזו די לה קהילה דיל משיח אין אינגליטיירה אי אירלאנדה' (רב הכהן, "הדפוס העברי באיזמיר", קרית ספר סד, ד [תשנ"ב-תשנ"ג], 1406, פריט 3).
- 53 ראו: סבע-וולף, "שועת עניים" (הערה 29).
- 54 בונים העלה את ההשערה שעיתון 'שערי מזרח' נדפס בדפוס גריפ'יט כדי להימנע מהתנגדות הממסד הרבני בעיר שפיקח על בתי הדפוס ונתן את הסכמתו, כמעט באופן בלעדי, לפרסומים בנושאי מסורת ודת. ראו: p. 9, Bunis, "The earliest", (הערה 1); בניגוד לבונים, בורוכיה טוענת כי עוזיאל לא נדרף על ידי הרבנים שהיו פתוחים לתרבות היהודית-האירופית ולתרבות הנוצרית. היא מבססת את קביעתה על דבריו של רב העיר, פינחס די סיגורה, בעיתון הצרפתי *L'Echo de l'orient* (איזמיר, שנת 1840 בקירוב), שקרא להבנה הדדית בין יהודים לנוצרים מהטעם ששתי הקבוצות מאמינות ב"ברית הישנה". ראו: Olga Borovaya, *Modern Ladino culture: press, belles lettres, and theater in the late Ottoman Empire*, Bloomington c2012, pp. 31-32; אלא שנראה כי קריאת רב העיר להבנה הדדית נבעה מהרצון להשכיח יחסי שלום בין שתי העדות, ולא בשל הסכמתו לפעולות התעמולה של המיסיון. יתרה מזו, ספרי השו"ת של התקופה מלמדים על מלחמת החורמה שנלחמו הרבנים במיסיונרים שבעיר. על יחס רבני איזמיר כלפי פעילות המיסיון ראו: סבע-וולף, "שועת עניים" (הערה 29), עמ' 11-13.
- 55 p. 70, (הערה 5) Borovaya, "The Emergence of the Ladino Press". כפי שיתברר להלן, בית הדפוס העסיק דפס ("מעתיק") יהודי.

שישה עשר הגיליונות של 'שערי מזרח' מצויים בעותק יחיד בעולם בירושלים, חלקם בבית הספרים הלאומי (גיליונות 1-9), והיתר בספריית מכון בן-צבי (גיליונות 10-16).⁵⁶ הגיליונות הנמצאים בבית הספרים הלאומי אינם שלמים, וחסרים בהם לא מעט עמודים.⁵⁷ הגיליון ה-16 נושא את התאריך ט"ו חשון תר"ז (16 Heshvan 5607) [4.11.1846], אך אין לדעת אם היה זה הגיליון האחרון, שכן עזיאל לא הודיע בגיליון זה או בגיליונות קודמים על סגירת העיתון.⁵⁸ מבחינה חזותית, עמוד השער של כל גיליון נושא את ראשי התיבות 'בס"ד' שמתחתם שם העיתון, ולמטה ממנו איור גרפי קטן. הן ראשי התיבות והן שם העיתון מודפסים בכתב מרובע. מתכונת זו זהה במדויק למתכונת העמוד הראשון של קונטרס 'שועת עניים', שאף הוא פותח ב'בס"ד' ומציג את אותו איור גרפי מתחת לתת-הכותרת. להוציא את הכותרות הראשיות של העיתון, העיתון והקונטרס נדפסו באותו גופן של אותיות רש"י (כינויו של הכתב הספרדי-בינוני).

מתחת לשם העיתון נדפס בכתב מרובע פסוק בעברית מספר מלאכי: "כִּי מִמְּזֶרֶחַ שָׁמֶשׁ יָעַד מְבֹאֵר גְּדֹל שָׁמַי בְּגוֹיִם וּבְכָל מְקוֹם מְקַטֵּר מִגֶּשׁ לְשָׁמַי וּמִנְחָה טְהוֹרָה כִּי גְדֹל שָׁמַי בְּגוֹיִם אָמַר ה' צְבָאוֹת" (מלאכי א, יא). מתחתיו, בכתב קטן יותר ובאותיות רש"י, מופיע התרגום

56 גיליונות 1-15 נתרמו לבית הספרים הלאומי על ידי משה אהרן מלאך, המוציא לאור של העיתון 'איל אביניר' (*El Avenir*) משאלוניקי (Thessaloniki), באמצעות הסופר וחבר הכנסת אברהם אלמליח, ובתיווך משה דוד גאון. כך כתב מלאך בהקדמה לאוסף הגיליונות: "לכבוד האדון הנכבד אברהם אלמליך בעבור בית הספרים הלאומי בירוש"תו [בירושלים תבנה ותיכונן] מא"ם [משה אהרן מלאך] ס"ט". בהקדמה נוספת פנימית נכתב כי "צרור הגיליונות של העיתון" "נמסר ע"י מר משה אהרן מלאך משאלוניקי באמצעות הסופר אברהם אלמליח", ו"בהשתדלות מ.ד. גאון"; גיליון 16 מהווה חלק מהאוסף של יצחק רפאל מולכו יליד שאלוניקי, פעיל ציוני, סופר וחוקר של התרבות היהודית-הספרדית.

57 בכל גיליון היו ארבעה דפים, וכל דף נחלק לשני עמודים, כך שבסך הכול כלל כל גיליון שמונה עמודים. להלן פירוט הגיליונות בהם חסרים עמודים: גיליון 1: קרוע ומרופט ברובו, חסרים עמודים 3,4,5. הקרעים שניתנים לקריאה שוחזרו בידי ברוך מבורך; גיליון 2: בעותק המצולם במכון בן-צבי חסרים עמודים 15,16. גיליון 3: חסרים עמודים 19,20,21,22; גיליון 4: חסרים עמודים 29,30,31 גיליון 7: חסר עמוד 56; גיליון 8: חסרים עמודים 63,64 גיליון 9: חסרים עמודים 69,70,71,72. הגיליונות שבמכון בן-צבי מצויים בשלמותם.

58 העובדה שגיליון 16 לא היה ברשות מלאך אלא ברשות מולכו מעידה על כך שאוסף מלאך לא היה מלא, ולא הכיל את כל הגיליונות; ייתכן, אפוא, שהעיתון המשיך להופיע גם אחרי 4.11.1846, והגיליון או הגיליונות האחרונים לא השתמרו. כיוון שהמנוי נמכר מראש לשנה, לא מן הנמנע שעזיאל היה מחויב להשלים את שנת המנוי ולהוציא עוד כשלושה גיליונות עד לאמצע חודש כסלו תר"ז (דצמבר 1847). עם זאת, יתכן שעזיאל, שנזכר לגמרי מעתידו של העיתון שסבל ממיעוט מנויים ומעיכוב בתשלומי המנויים הקיימים, החליט להפסיק את הוצאתו כליל עוד בטרם נשלמה השנה. במקרה זה היה על עזיאל להודיע למנויים על סגירת העיתון ולהחזיר כספים למי ששילמו מראש לשנה; מכל מקום, נראה כי העיתון לא האריך זמן רב אחרי ה-4.11.1846, כפי שעולה מדיעה שהתפרסמה ב-19 במרס 1847 בעיתון *The Jewish Chronicle* ואשר בישרה על סגירת העיתון ב-1 בדצמבר בגלל היעדר תמיכה. ראו: p. 72 (הערה 5) Borovaya, "The Emergence of the Ladino Press".

לארמית של אותו פסוק (תרגום יונתן). מספר הגיליון, מקום ההוצאה (איזמיר), התאריך העברי ופסוק קצר שבו משובצת השנה העברית, "ש' [שנת] וקול ה'ת'ו'ר נשמע בארצנו (התר"ו)" (שיר השירים ב, יב), מופיעים בשורה ממוסגרת מתחת לכותרת ולתת הכותרות. החל מגיליון 14 נוספה כותרת משנה בספרדית-יהודית 'או פוארטאס דיל אוריינטי', [או שערי המזרח] "*O Puertas del Oriente*", ופסוק מספר ישעיה שהחליף את הפסוק מספר מלאכי: "וּפְתָחוּ שְׁעֵינֶיךָ תָּמִיד וְיֹמָם וְלַיְלָה לֹא יִסְגְּרוּ לְהָבִיא אֱלֹהֶיךָ חֵיל גִּוִּים וּמַלְכֵיהֶם נְהוּגִים" (ישעיה ס, יא), הפעם ללא תרגום יונתן. ייחודם של הפסוקים ממלאכי ומישעיה שהם נושאים את רוח הגאולה לפי חזון הנביאים ומדמים קיום אפוקליפטי של אחרית הימים שבו היהודי ואלהיו זוכים להכרה כלל-עולמית. הפסוק ממלאכי מדגיש את הפן האוניברסליסטי של אלוהי ישראל, אשר האנושות בכל אתר בעולם מכירה בקיומו,⁵⁹ והפסוק מישעיה מצביע על ירושלים כמרכז עולמי אליו נוהרים עמים ומלכיהם מכל מקום ומקום בתבל כדי לעבוד אותו. משמעויות מרומזות נוספות הן חשיבות המזרח כמקום שבו עולה וזורחת השמש עוד מקדמת דנא (דברי מלאכי), והסמליות של שערי ירושלים הנפתחים לעולם (דברי ישעיה), אולי בדומה לשערי הלבנט הנפתחים בעזרת 'שערי מזרח'.⁶⁰

האם בבחירת הפסוקים לעיתון הושפע עוזיאל מהחזיונות הנוצריים-המשיחיים שרווחו בתקופתו?⁶¹ לכאורה, אפשר למצוא תימוכין להשערה זו בדיווחי המיסיון הפרוטסטנטי. בחודש

59 ניתן לפרש את הפסוק ממלאכי על פי תפיסה אוניברסליסטית, האומרת שכל העמים בעולם מכירים בגדולת ה' ועובדים אותו בכל מקום, וניתן גם לפרש אותו על פי תפיסה בדלנית האומרת כי תלמידי החכמים היהודים הפוזרים בין העמים בגולה הם אלה שעובדים את ה' (רש"י). ראו: משה ויינפלד, "המגמה האוניברסליסטית והמגמה הבדלנית בתקופת שיבת ציון", ליקוטי "תרביץ" א': מקראה בחקר המקרא, י"ל מאגנס, ירושלים 1979, עמ' 42-57. נראה כי עוזיאל נטה לפרשנות האוניברסליסטית, שכן גם הפסוק שציטט מישעיה מייצג את אותה רוח קוסמית כלל-עולמית.

60 ייתכן כי בשם 'שערי מזרח' מובלע גם רמז לכוח השלטון של הממשל. "השער העליון" היה כינוי לסולטאן, הראשות העליונה והאבסולוטית שעמדה בראש הממלכה העות'מאנית. (ראו: חיים זאב הירשברג, "תורכיה ועלילת הדם, עמדת שלטונות הקיסרות העות'מאנית בעלילות הדם", מחניים ק", תשכ"ז, עמ' כו-לא). ייתכן כי עוזיאל, שנוקז לרישיון מיוחד כדי להוציא את העיתון, בחר בשם שטבוע בו המילה 'שער', על מנת לרצות את השלטון. קבלת הרישיון ארכה כנראה מספר חודשים, שכן מיום הוצאת הגיליון הראשון של העיתון ועד לקבלתו חלפה קרוב לחצי שנה. רק בגיליון 9 (י"ז בתמוז תר"ו, 11.06.1846) יכול היה עוזיאל להודיע חגיגת כי קיבל את הרישיון באופן רשמי, והוא הודה על כך לסולטאן עבד אל מג'יד בדברי שבח והלל בעמוד הראשון של העיתון.

61 לקראת סוף המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה התעוררו בקרב חוגים פרוטסטנטים בבריטניה ובארה"ב אמונות משיחיות על רקע של ציפיות מילניריות. חוגים אלה האמינו שהיהודים יקבלו את הנצרות ויחזרו לארץ ישראל, שם תקום מחדש מלכות דוד ושלמה. כדי לממש את חזונם החליטו להתחיל לפעול בקרב הקהילות היהודיות שבאימפריה העות'מאנית. היעד הראשון לפעילותם היה העיר איזמיר, לשם הגיעו שליחי המיסיון האמריקני בשנת 1820. ראו: לאה ברונשטיין-מקובצקי, "פעילות המיסיון האמריקאי בקרב היהודים באסתנבול, שלוניקי ואיזמיר", בתוך: ימי הסהר, מינה רוזן (עורכת), תל-אביב 1996, עמ' 275-277; 78, p. 1846, *Jewish Intelligence*.

מרס 1846 ציטט כתב העת המיסיונרי בלונדון, ה־*Jewish Intelligence*, ידיעה מהעיתון היהודי בלונדון, *The Jewish Chronicle*, כי באיזמיר עומד לצאת עיתון חדש בספרדית-יהודית בשם 'שערי מזרח'. כתב העת העלה את ההשערה כי מדובר ביוזמה של אחד מתלמידיהם באיזמיר, רפאל עוזיאל, שהכומר השליח ג' סולב (Rev. G. Solbe) דיווח עליה חודשיים קודם לכן.⁶² מדוע החשיבו אנשי המיסיון את עוזיאל כתלמידים? האם נכח במפגש או השתתף בסמינר שארגן המיסיון, או שמא למד בנעוריו בבית הספר של המיסיונר האמריקני יאשיה ברויאר (Josiah Brewer), שבו למדו בניהם של גדולי הסוחרים האירופיים והאמריקניים באיזמיר?⁶³ קשה לענות על השאלות הללו ללא מידע נוסף לגבי קשריו של עוזיאל עם המיסיון באיזמיר ולגבי טיבם. מכל מקום, יש להתייחס בזהירות לדיווחי המיסיון אודותיו, שאולי היו מוגזמים בגלל נטיית השליחים להאדיר את הצלחותיהם, וזאת לנוכח המאמצים הרבים שהשקיעו בניסיונות להמיר יהודים לנצרות.⁶⁴ אל מול ענן השאלה המרחף האם קיים עוזיאל קשרים עם המיסיון, ואם כן, מה הייתה תכליתם, דומה כי דווקא בירור התכנים של טורי האמונה שכתב, כפי שנראה להלן, עשוי לחדר את הבנתנו לגבי תפיסתו הדתית וטיבן של האידיאות שביקש לקדם באמצעות העיתון.⁶⁵

62 p. 237 (הערה 13), "Un 'bien conocido negociante'", Cohen [Hacohen].
 63 הכומר יאשיה ברויאר (1872-1796), שליח המיסיון האמריקאי באיזמיר, הגיע לאיזמיר מארה"ב בשנת 1826 כדי לפעול בקרב היהודים. הוא לא הצליח ועזב את העיר. בשנת 1830 חזר לאיזמיר ושהה בה שמונה שנים. עם בואו, פתח בעיר בית ספר לאלוהים של בני הסוחרים העשירים מאירופה ומאמריקה. ברויאר סירב למשכורת שהוצעה לו מטעם 'חברת הגבירות' הפרוטסטנטית בבוסטון, והעדיף לקבל את שכרו ישירות מהורי התלמידים. ראו: ברונשטיין-מקובצקי, "פעילות המיסיון" (הערה 61), עמ' 277. אם אומנם למד עוזיאל בבית הספר הזה, הרי שלפי תאריך הלידה שלו הוא היה לפחות בן ארבע עשרה בעת תחילת לימודיו שם.

64 כך למשל, בעת משבר 'שועת עניים' בשנת 1847, דיווח המיסיון האמריקני באיזמיר על מספר רב של יהודים שהביעו את הכרתם בנצרות וביקשו להתנצר, אך לא מימשו זאת מטעמים כלכליים. היו אלה קרוב לוודאי העניים שבעיר, שהשתמשו באיום ההתנצרות כדי להשפיע על הרבנים לצדד בהם במאבקם נגד העשירים. ראו: סבע-וולף, "שועת עניים" (הערה 29), עמ' 77-79. הציפיות להמרות דת נרחבות נכזבו בסופו של דבר, ויהודים מעטים בלבד השתמדו. על מספרי המומרים לנצרות ומניעיהם בעקבות הפעילות של המיסיונים השונים (המיסיון האמריקני, הכנסייה הסקוטית, הכנסייה האנגליקנית והכנסייה הסקוטית החופשית) בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית, ראו: Leah Bornstein-Makovetsky, "Jewish Converts to Islam and to Christianity in Ottoman Empire in the Nineteenth Century", in Mina Rozen (ed.), *Jewish Communities in Turkey and the Balkans 1808-1945*, vol. 2, Tel Aviv 2002, pp. 107-110. על כישלון המיסיון בפעולותיו באימפריה העות'מאנית, ראו: ברונשטיין-מקובצקי, "פעילות המיסיון" (הערה 61), עמ' 288-291; לפי דיווחי המיסיון האמריקני באיזמיר, בין השנים 1827-1855 התנצרו בעיר שמונה או תשעה יהודים. מתוכם שלושה היו יהודים-איטלקים, שניים מהם ילידי טריאסט ואחד יליד ונציה. בשנת 1845 היו בעיר שישה 'מחפשים' (Enquirers) שהתקרבו לדת הנוצרית, אך אין עדות כי התנצרו. ראו: שם.

65 הכהן מעלה את ההשערה כי אם אכן נרדף עוזיאל על ידי הרבנים בשל קשריו עם המיסיונרים, הרי

נראה כי השימוש שעשה עוזיאל במסר האוניברסליסטי של חזון הנביאים היה ידוע בתקופתו, והוא אינו ייחודי דווקא לו, אלא קשור לזירה היהודית-הפנימית. במאה השמונה עשרה, ובמיוחד במאה התשע עשרה, מקובל היה לחקוק על קירות בתי כנסת באירופה שמייסדיהם היו מהמשכילים או שהשתייכו לזרם הרפורמי, את הפסוק "כִּי בֵּיתִי בֵּית־תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל־הָעַמִּים" (ישעיה, נו, ז).⁶⁶ השמת הדגש על מסר רוחני משותף שנועד לכלל בני האדם בעולם נועדה להבהיר לסביבה הנוצרית-האירופית את היות היהודים חלק מהרקמה האנושית האוניברסלית, ואת התנערותם מהתפיסה הבדלנית של "עם סגולה" ו"עם לבדד ישכון". השקפה זו אפיינה את המשכילים היהודים שפירשו ברוח אופטימית את תנועת הנאורות באירופה, וסברו כי עקרון ההומניזם הפך לעיקרון מנחה בקרב חוגי השלטון והשכבות המשכילות, ולפיכך יש לחתור לשילוב היהודים בסביבתם.⁶⁷ על רקע זה נראה כי שיבוץ דברי הנבואה הכלל-אנושית בשער העיתון נעשה בהשראת הרוח המשכילית באירופה, והוא נועד להעביר לקוראים בלבנט את מסר הנאורות היהודית החדשה. עם זאת, אין להסיק מכך שעוזיאל הזדהה עם מטרות התנועה הרפורמית. נהפוך הוא: עוזיאל, כפי שיתברר בהמשך, שלל בתוקף כל שינוי ורפורמה בדת.

השראת הרוח המשכילית ניכרה גם בבחירת השם לעיתון. דומה כי עוזיאל ראה בעצמו את האיש המבשר, הפותח לרווחה את "שערי המזרח" בפני יהודי הלבנט, כדי להחדיר למקום מושבם את אור הנאורות הנוגה ממערב, אחרי שזוהרו של אור השמש במזרח התעמעם קמעא... קרוב לוודאי שהכיר את המונח הצרפתי ל'עידן הנאורות' – *Siècle des Lumières* (בתרגום מילולי: עידן האורות), ואולי גם את המונחים המקבילים באנגלית *The Age of Enlightenment* (עידן ההארה) – ובגרמנית – *Aufklärung* (עידן ההארה גם כן);⁶⁸ וכיוון שייעד את עיתונו להיות שופרה של תנועת הנאורות היהודית באירופה, הוא הביע תקווה בעת יסודו, כי העיתון יפתח "שערי אור וזיהור" [מלשון זהר]: "אי אב'רירה פואירטאס די לוז אי אלילומברא" (גיליון 1, עמוד 1; המשך הכתוב נקטע בגלל הדף הקרוע). לשון זו של עוזיאל היא לשונם של המשכילים היהודים באירופה שנהגו לתאר, בהשפעת תנועת הנאורות האירופית, את בשורת

שטורי האמונה שבעיתונו נועדו להוכיח את נאמנותו לדת. ראו: Cohen [Hacohen], "Un 'bien conocido negociante'" (הערה 6), p. 237.

66 להלן ארבעה בתי כנסת ידועים באירופה שפסוק זה מופיע על כותליהם: בית הכנסת בקארמניולה שבפימונטה אשר נוסד במאה השמונה עשרה, בית הכנסת הפנ'אלי של וילנה שיוסד על ידי משכילים מקומיים, בית הכנסת האשכנזי הרפורמי 'דאיטשיל' בלודז', ובית הכנסת באופ'רני באלזס, ששלושתם נוסדו במאה התשע עשרה.

67 ראו: עמנואל אטקס, "לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה", תרביץ נו, א (תשמ"ח), עמ' 4-5.

68 תקופת הנאורות החלה כתנועה אינטלקטואלית במאה השבע עשרה באירופה. התנועה הדגישה את חשיבותו של ערך הרציונאליות ככוח מניע בתפיסת האדם את העולם ובשאיפה לשפר את מצבו. לפי השקפת הנאורות, מטרותיו הרציוניות של האדם הרציונאלי הן ידע, חירות ואושר.

ההשכלה שהפיצו במושגים של "אור" ו"הארה".⁶⁹ עוזיאל עצמו השתמש תכופות במונח 'אור' כדי לתאר את החינוך המודרני המשלב הוראת מדעים יחד עם שפות זרות. כך, לדוגמה, הביע את תקוותיו לגבי הרפורמה החדשה שתיקן הסולטאן במערכת החינוך העות'מאנית: "קי לאס נוב'יס די לה אינייראנסה סיאן דיספאריסיד'אס. אי לה לוז די אונה בואינה אידוקאסייון ארילומברי אין סוס סודיטוס". (שענני הבורות ייעלמו, ואור החינוך הטוב יאיר בקרב נתיניו); (גיליון 16, עמ' 122).⁷⁰

ניכר מהתבנית החוזרת של העיתון שגובשה מראש ונותרה במידה רבה על כנה גם בגיליונות המאוחרים, אם כי לעיתים השתנה סדר הופעת המדורים, ונוספו או נגרעו טורים. המדור הפותח בגיליונות הראשונים היה טור אישי בענייני "אמונה" מאת עוזיאל. בראש הגיליונות הבאים התפרסמו מכתבים גלויים שהופנו לתושבי איזמיר או ל"יהודי תורכיה" מאישים מקומיים או מתושבי חוץ שהתגרדו בדרך כלל בשם כינוי. מדור חדשות נרחב בעיתון הביא ידיעות מהאימפריה העות'מאנית, ביניהן ידיעות רבות שעסקו במסעות הסולטאן עבד אל מג'יד ובצווים ובהודעות מטעמו, וכן ידיעות מרחבי העולם. מקום נכבד הוקדש לידיעות מהעולם היהודי ולידיעות מקומיות מהמרחש בקהילה, בהן ידיעות הנוגעות לריב 'שועת עניים' שנזכר קודם. מדור מדע שנועד לצעירים הופיע בגיליונות הראשונים, ומדור מסחרי בשם "קומירג'ו" שנועד לסוחרים ולמתווכים באיזמיר ובערי מסחר אחרות באימפריה העות'מאנית חתם את העיתון. מדור זה ריכז ידיעות ממרכזי סחר באירופה ובמזרח התיכון, לרבות איזמיר, והביא מידע לגבי יכולים חקלאיים, יבוא ויצוא של סחורות ומחיריהן, וכן מועדי הגעה והפלגה של ספינות בנמל איזמיר.⁷¹ בעיתון התפרסמה גם מודעת פרסומת אחת של בית מרקחת מקומי באיזמיר, שהציע למשפחות לרכוש חיסון עבור ילדיהן (גיליון 10, א בתמוז תר"ו, 5606, עמוד 80).⁷²

69 ברטל, "לבי במערב" (הערה 12), עמ' 113-114.

70 במילים דומות השתמש עוזיאל בגיליון 13, בשבחו את צווי הסולטאן ("חאט'יס") שנועדו להגביר את לימוד המדעים והלימודים המשלימים, והובילו לזריעת אור החוכמה באימפריה: "גראסיאס אה לוס איספ'ורסוס די נואיסטרו גוב'ירנו. לוס ראליוס די לה סינסיא אימפיסארון אה ריספלאנדיר סוב'רי נואיסטראס טייראס. אי טוד'וס פירקוראן די אפרוב'ג'ארסין די איסטה לוז": (תורות למאמצי ממשלתנו. קרני החוכמה החלו להזהיר מעל אדמותינו וכולם מתאמצים ליהנות מאור זה) (גיליון 13, עמ' 97).

71 המדור המסחרי הביא באופן שוטף דיווחים לגבי טיבם של גידולים חקלאיים כמו איכות הזיתים הנמכרים לתעשיית השמן ומחירי סחורות כגון מתכות, נייר, תבלינים, סיגרים, כינן, שמן, סוכר, קפה, צמר, משי, כותנה, תאנים ואפיוס. שפע רב במיוחד של סחורות עבר בנמל איזמיר, מה שעולה בקנה אחד עם היותה מרכז סחר בינלאומי באותה תקופה.

72 שם בית המרקחת "איספייאריאה דיל סיירב'ו" (בית מרקחת 'הצבי'), והבעלים שלו היה פאבל'ו ב'אלירי. במודעה לא צוין כנגד איזו מחלה נועד החיסון, שפונה "החיסון הטוב". יתכן שהיה זה החיסון נגד אבעבועות שחורות, שפותח בשנת 1795 על ידי האנגלי אדוארד ג'נר (Edward Jenner). על כל פנים, נראה כי רק משפחות אמידות שידן השיגה לרכוש את החיסון יכלו לחסן את ילדיהן. בית המרקחת שכן בסמוך למשמר הצבאי, מול רחוב בוויאג'דיקה.

על סמך מצאי הגיליונות הקיים (הכולל כאמור גיליונות שאינם מלאים), נראה כי רצונו של עוזיאל לעסוק בהיסטוריה יהודית שעליו הצהיר בגיליון הראשון כמעט ולא התממש, להוציא מאמר אחד בגיליון 7 על יהודי סין וקהילת "קאי-פ'ונג-פ'ו" שהתבסס על ספרו של ג'ימס פיין.⁷³

ד (1). ייעודם של טורי ה"אמונה" והתפיסה הדתית שמאחוריהם

החברה היהודית-הספרדית בראשית המאה התשע עשרה, שהייתה מסורתית ושמרנית באופייה ואשר תרבותה ינקה ממקורות תורניים, לא ראתה בעין יפה כל לימוד שחרג ממסגרת לימודי הקודש, דבר שהקשה מאוד על הפצת בשורת ההשכלה היהודית בקרבה. וכך תיאר מציאות זו עוזיאל:

אין אנטיס און סינטימיזם טיניאן לוס ליב'אנטינוס קי איליו ליס קאב'זאב'ה אה קיד'אר סיימפרי איניוראנטס. קריאינדו קי איסטוד'יאר אלגונאס סינטיאס או לינגואז'יס איסטראניירוס. אירה און גראן פיקאד'ו. או קומו אונאס קאב'זאס די קורומפיר או גאסטאר לוס בואינוס פרינסיפיוס די ליי או לה בואינה מוראל. [לפני כן, היו ללבנטינים (היהודים הלבנטינים) רחשי לב שגרמו להם להישאר תמיד בורים, בהאמינם שלימוד מדעים ושפות זרות הוא חטא, או גורם שמשחית ומקלקל את עקרונותיה הטובים של התורה או את המוסר הטוב]; (גיליון 13, עמ' 97).

מכשול נוסף בדרך להפצת ההשכלה בקרב יהדות ספרד הייתה העובדה כי בשלהי שנת 1845, זמן ייסודו של העיתון, כבר התבררו השלכות מהפכת ההשכלה על החברה היהודית במרכז אירופה. אף כי רוב המשכילים לא ביקשו לנתק את זיקת היהודים למקורות התורניים ולקיום המצוות, הרי שביסודה הייתה המהפכה חילונית, שכן היא החלישה את מעמדן של מוסדות הדת ונציגיה וערערה על סמכותם הרוחנית הבלעדית, בהצמיחה תרבות חילונית ומוסדות חילוניים.⁷⁴ מבין קבוצת המשכילים הראשונים בגרמניה, שם החלה ההשכלה את דרכה ברבע האחרון של המאה השמונה עשרה, היו מי שביקשו להיטמע כליל בחברה הגרמנית, והם או צאצאיהם המירו לבסוף את דתם, כמו ארבעת ילדיו ושמונת נכדיו של משה מנדלסון

73 ניתן לומר בבטחה כי בגיליונות 10-16 הנמצאים בשלמותם לא פרסם עוזיאל מאמרים הנוגעים להיסטוריה יהודית. ייתכן כי בגיליונות 1-9 התפרסמו מאמרים כאלה, נוסף על המאמר על יהודי סין שנדפס בגיליון 7, אך אי אפשר לדעת זאת בגלל הדפים החסרים; ג'יימס פיין היה קונסול אנגליה בירושלים בשנים 1845-1863 שאהר את רעיון יישוב היהודים בארץ ישראל וסייע במימושו. הוא התעניין בגורל היהודים בעולם כולו, ובמיוחד בגורל יהודי ספרד וסין. יתכן שעוזיאל העתיק את המאמר מכתב עת יהודי אחר שבו הוא התפרסם, ויתכן גם ששאב את המידע ישירות מספרו של פיין שהתפרסם בשנת 1843. ראו: James Finn, *The Jews in China: their synagogue, their Scriptures, their history &c*, London 1843.

74 שמואל פיינר, *מהפכת הנאורות* (הערה 12), עמ' 407-408.

שהשתמרו. מבין ממשיכי תנועת ההשכלה הגרמנית, היו כאלה שדגלו ברפורמציה של הדת ובשינוי המצוות ההלכתיות.

כדי להביא, אפוא, את בשורת ההשכלה היהודית-האשכנזית לחברה היהודית-הספרדית ולשכנע את אנשיה בנחיצותה, נדרש עוזיאל לנתן חומה כפולה: היה עליו להוכיח כי היא אינה נוגדת את ערכי התורה והיהדות, וכי אינה שואפת לשנות את הלכות הדת.

עוזיאל בחר לפיכך, להביא לקהל הקוראים את אותם מקורות יהודיים הרואים בלימוד ובחקירה – בעיקר זו של מדעי הטבע – נדבכי יסוד באמונה היהודית, והקוראים, או אף מצווים, לעסוק בהם. לצורך זה ייחד את טורי "האמונה" שבועיתו: המקור הראשון שממנו בחר לצטט לקוראיו היה הספר 'שבילי אמונה' – ששילב בתוכו ענייני דת ואמונה יחד עם מדע – לרב מאיר בן יצחק אלדבי, בן המאה הארבע עשרה מטולידו.⁷⁵ בספר, שהיה חביב על המשכילים היהודים במזרח אירופה ואשר הורפס פעמים רבות בפולין, בגליציה ובלטא, טען המחבר כי חקירת העולם מובילה להכרה באל ובמעשה הבריאה שלו:⁷⁶ "ישעיהו הנביא ע"ה

75 מאיר אלדבי, שבילי אמונה, דפוס דניאל די פונשיקה, אמשטרדם, שפ"ז 1627 (מהדורה שנייה), יג, א.

76 מחבר הספר, מאיר בן יצחק אלדבי (1310-1360 בקירוב), היה פילוסוף דתי שנטה לקבלה. הוא נולד בטולידו, ולפי דבריו היה נכדו של הרא"ש (רבנו אשר בן יחיאל). הוא למד תנ"ך וספרות רבנית, וכשבגר השתלם בלימודי פילוסופיה ומדע. ספרו, אותו סיים בשנת 1360 בירושלים, הוא חיבור אנציקלופדי מקיף בענייני פילוסופיה, מוסר, תיאולוגיה ומדע. החיבור מסתמך במידה רבה על הספר האנציקלופדי 'שער השמיים' (1547, ונציה) לגרשון בן שלמה מארל בפרובנס, שחי במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. בדומה לספר 'שבילי אמונה', גם הספר 'שער השמיים' היה חביב על משכילים רבים במאה התשע עשרה, והורפס פעמים רבות בערים שונות באירופה (ראו להלן). על גרשון בן שלמה ראו: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 7, pp. 554-555; קולט סיראט, "פרק תשיעי: הפילוסופיה היהודית במאה ה"ג", הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים 1975; הספר 'שבילי אמונה' נחלק לעשר "נתיבות", הנחלקות כל אחת ל"שבילים" (במשמעות 'סעיפים') העוסקים בסוגיות הבאות: (א) קיום האל, אחדותו, שמותיו ותכונותיו הנשגבות; (ב) בריאת העולם, גיאוגרפיה, אסטרונומיה וארבעת היסודות; (ג) בריאת האדם וחיי משפחה. תת-חלק זה לקוח בחלקו מ'איגרת הקודש' לרמב"ן; (ד) אמבריוולוגיה, אנטומיה ופיזיולוגיה של האדם; (ה) כללים להיגיינה פיזית ו"נפשית" המתייחסת לעולם הרגשות; (ו) טבעה של הנפש ומדוריה; (ז) קיום המצוות לפי התורה והמסורת הרבנית; (ח) שרשרת המסירה שבע"פ ממשע עד לתלמוד; (ט) שכר ועונש וגלגול נשמות; (י) גאולת ישראל, תחיית המתים והעולם הבא. המקורות מהם שואב המידע הם הרמב"ם ואריסטו בתחום הפילוסופיה והמטפיזיקה, פְּתִי אבן פקודה בתחום המוסר, והרמב"ן והרשב"א (הרב שלמה בן אברהם אבן אדרת) בתחום התיאולוגיה. פרקי המדע המתייחסים לאסטרונומיה לקוחים ברובם מתורתו של התוכן (אסטרונום) הפרסי אלפרגני [al-Farghānī] ומהספר 'אלמאגיסט' לפתולמאוס קלאודיוס, ומלוים באיורים (על 'אלמאגיסט' ראו להלן, הערה 104). התיאוריות הפסיכולוגיות מבוססות על יוסף בן צדיק והלל בן שמואל מוורונה. על הרב מאיר אלדבי וספרו ראו: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 1, p. 605; דב שוורץ, "לחקר מקורותיו של ספר 'שבילי אמונה' לר' מאיר אלדבי", סיני קיד (תשנ"ד), עמ' עב-עז. 'שבילי אמונה' יצא לראשונה בדיווחי די טריניטו בשנת 1518, ונדפס שם שוב ב-1559, ומאוחר יותר באמסטרדם בשנים 1627 ו-1708.

[עליו השלום] היה מוכיח לבני דורו לחקור זאת החקירה באומרו שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה. רצונו לומר כאשר תשיגו תכונות הגלגלים [כוכבים] ומהלכם ורוממותם בזה תכירו מעלת בוראם יתברך". אלדבי אף יצא חוצץ כנגד המתרשלים בחובתם לחקור את העולם והמתנכרים בזאת לבורא העולם ולמעשה הבריאה שלו, בעוד הם מתענגים על הבלי תבל ומנעמיה: "גם במקום אחר מצינו שהיה מוכיח [ישעיה] לישראל על התרשלותם בזאת החקירה והיה מוחה ביד העוסקים בהבלי העולם ושוגים בתענוגיו ואינם שמים לבם להתבונן ולהשכיל בתכונות העולם אשר פעל הבורא יתברך ומעשה ידיו" (שבילי אמונה, ⁷⁷ כיווה די טרינטו, שי"ט (1559), התיב השני, דף טז, ע"א וע"ב; שערי מזרח, גיליון 1, עמ' 2). הציטטה הובאה בשפת המקור – עברית, ולאחריה, תרגום לספרדית-יהודית.

אם עלה פקפוק כלשהו בליבות הקוראים במידת האמונה הדתית של עוזיאל בעקבות קריאת דבריו בגיליון הראשון, הרי שאת טורו האישי בגיליון השני הוא הקדיש לנושא האמונה, והטיעונים והמקורות שהציג אפשרו לו להפגין את דבקותו הרבה בדת ובעיקריה, ואת להט קנאותו הדתית. עוזיאל הביא לקט טענות ממבחר מקורות פילוסופיים ורבניים, שהמשותף להן הוא העלאה על נס את אמתות האמונה היהודית, ואת חובת הנאמנות והצייתנות לה. ככותרת לטור פָּרַר את הפסוק "דֶּרֶךְ אֱמוּנָה בְּחַרְתִּי מִשְׁפָּטֶיךָ שׁוֹתִי", שלצדו ציין את מקורו מהכתובים: "תהלים בא"ב אות ד". הן כותרת הטור והן חלק מתוכנו לקוחים מספרו של אלדבי מבלי שיצוין שמו, אם כי יתכן שעוזיאל הזכיר את מקור הטור שלו כבר בגיליון הראשון.⁷⁷ למעשה, הפסוק הנזכר (תהלים קיט, ל) משמש בהבדל לשוני קטן, ככותרת התמה הראשונה ב'שבילי אמונה': "שביל אמונה בחרתי משפטך שויתי" (שבילי אמונה, התיב הראשון, שביל אמונה, ד, ע"א), וממנו גם נגזר שם הספר.⁷⁸ עוזיאל, שתמָצַת ופִּשְׁט את דברי אלדבי, הביא את טענת זה האחרון כי האמונה נמשכת מהאמת, והאמת היא אלוהי ישראל: "מידת די לה אמונה. סי סונטראי דילה ב'ירד'אד'. קי איס איל סאנטו סאנטו בינדיג'ו איל. סיגון דיזי איל פסוק וה' אלהים אמת" (מידת האמונה נמשכת מהאמת, שהיא הקדוש ברוך הוא הקדוש, כמילות

מובאות ממנו נזכרו בספר 'דברי חכמים' (1730) למשה בן אליהו גאלינה. בתקופת ההשכלה הייתה לספר עדנה בקרב יהודי מזרח אירופה, והוא הודפס פעמים רבות במאה התשע עשרה. עד למועד צאתו של 'שערי מזרח' יצא הספר בערים ובשנים הבאות: נאווי דוואה שבפולין (1784 משוער, 1791), לבוב בגליציה (1801), וילנא שבליטא (1818), רוסיה-פולין (המקום אינו ידוע במדויק; 1820), סדילקוב (1821 משוער, 1832). מאוחר יותר יצא הספר בערים: למברג (שמה הגרמני של לבוב. 1852, 1862, 1863, 1869, 1872); במקום לא ידוע בהוצאת ישראל אלימלך שטאנר (1859) ובוורשה (1874, 1887, 1920). יתכן כי עוזיאל ציטט מאחת המהדורות שנדפסו באמסטרדם, או שהייתה לנגד עיניו מהדורה שנדפסה בתחילת המאה התשע עשרה במזרח אירופה.

77 כיוון שהעמוד בגיליון הראשון שבו מצוטטים דברי אלדבי קרוע, אין לדעת אם עוזיאל גילה לקוראיו מהו המקור שלו.

78 אלדבי, שבילי אמונה (הערה 75), דף ד, ע"ב. אלדבי החליף את המילה 'דרך', המשובצת בפסוק בתהלים, במילה 'שביל', כדי להתאים את הכתוב למכנה הספר המחולק לנתיבות ושבילים.

הפסוק: "וה' אלוהים אמת"; וירמיה, י', י; משנה תורה לרמב"ם, הלכות יסודי התורה, ספר המדע, פרק א, ב). המסקנה שגזר מכך עוזיאל היא שאדם הרוצה להתקרב לאל צריך להרגיל את עצמו למידה של "אמונה" במסחרו ("אין סו טראטו אי סו באראטו"), כדברי דוד המלך: "בְּטַח בַּה' וַעֲשֵׂה טוֹב שָׁכֵן אֶרֶץ וְרַעַה אֱמוּנָה" (תהלים לז, ג). במילים אחרות, על האדם הבוטח באל לכלכל את דרכי מסחרו בטוב, והאל יגמול לו בפרנסה טובה. יתכן כי באמירה קצרה זו רמז עוזיאל על הצורך בהנהגת אמות מידה של יושר והוגנות במסחר, אולי בדומה לקריאתם של המשכילים באירופה לאמץ קוד מוסרי והתנהגותי חדש כחלק מהפיכתו של היהודי ל"אדם".⁷⁹

פירוש נוסף לערך "אמונה", המציג את עם ישראל כאומה הנאמנה לאלוהיה ולאמת האלוהית, מביא עוזיאל בביאור לפסוק "פְּתָחוּ שַׁעְרֵיכֶם וַיָּבֹא גוֹי צָדִיק שְׁמֹר אֱמֻנִים" (ישעיה כו, ב).⁸⁰ לדבריו, חכמים פירשו את המילה 'אֱמֻנִים' במשמעות 'אֱמֻנִים' (מלשון אֱמֶן), כי כך משיבים ישראל לאלוהיהם, וידוע כי 'אמן' הוא אמת. נראה כי כיוון כאן לדברי ריש לקיש שאמר "כל העונה אמן בכל כוחו פותחין לו שערי ג"ע [גן עדן] שנאמר פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים אל תיקרי שומר אמונים אלא שאומרים אמן", ולדברי ר' חנינא שפירש 'אמן' כ'אל מלך נאמן' (בבלי, שבת, קיט ב). עוד פירוש לאותו פסוק, חריף ותקיף בהרבה, מביא עוזיאל ממחבר הספר 'כד הקמח', "רב בְּחֵי האחרון" (הוא הרב בחיי בן אשר אבן חלאוה, להבדיל מהרב בחיי בן יוסף אבן פקודה, מחבר הספר 'חובות הלבבות').⁸¹ עוזיאל, שגם בפירוש זה תמצת ועיבר קמעא את המקור, טען בשם הרב כי האמונה היא גזע התורה והמצוות, ואדם שאינו מאמין, מוטב היה אלמלי נברא (כד הקמח, ערך אמונה, מע' א, ד"ב, ע"א).⁸² שורש האמונה הוא מצווה התלויה בלב, והאדם המאמין סמוך ובטוח בקיומו של "נמצא יחיד" ("אליאד'ו סולו", משמע האל) המשגיח בבני האדם בעולם לְמַטָּה. במיוחד שוקד האל להוציא [את הכפירה] מליבות הכופרים, המורדים והמתנגדים, הטוענים כי אינו משגיח בעולמות התחתונים. כמשקל נגד לגורלם של הכופרים הציג עוזיאל את התגמול הצפוי לזה המאמין ב"אמונת ההשגחה": זה

79 ברטל, "לבי במערב" (הערה 12), עמ' 115.

80 שאלה מעניינת היא האם יד המקרה הייתה בדבר, או שמא כיוון עוזיאל במיוחד למציאת פסוק הקורא לפתיחת שערים.

81 רבי בְּחֵי בן אשר אבן חלאוה, תלמידו של הרשב"א ומגדולי פרשני המקרא ברוח הקבלה, נולד באמצע המאה השלוש עשרה בקירוב ונפטר ב-1340. חי בסרגוסה ושימש בה כדרשן. ספרו 'כד הקמח', שנועד לקהל רחב של קוראים, מביא שישים דרשות בענייני אמונה ומצוות לפי סדר אלפבתי. ראו: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 3, pp. 65-66. הספר נדפס לראשונה בקושטא בשנת 1515 ואחר כך בוונציה (1546) ובלובלין (1596). במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, טרם צאתו של העיתון 'שערי מזרח', יצא הספר באוסטריה שבאוקראינה (1804) ובסדילקוב (1836). אחר כך יצא הספר עוד מספר פעמים במזרח אירופה בערים הבאות: למברג (1858, 1872), לבוב (1880), ורשה (1870, 1872), (1878), זיטומיר (1870), ניו יורק (1892) ופרעמישלא (1898).

82 המקור העברי מעט שונה: "עיקר התורה והמצוה היא האמונה כי מי שאין לו אמונה נוח לו שלא נברא". ראו: כד הקמח, שם, ערך אמונה, מע' א, ד"ב, ע"א.

יזכה ל"שפע ההשגחה" ותינתן בידו התורה, לתקן על פיה את דרכיו ומעשיו ולהיוושע תשועת עולמים. את טורו חתם עוזיאל בפסוק שציטט הרב בחיי, המבליט את מקוריותה ובלעדיותה של התורה: "וְזֹאת הַתּוֹרָה אֲשֶׁר שָׁם מֹשֶׁה לִפְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל" (דברים ד, מד).

נראה כי עוזיאל נזקק למשנתו של הרב בחיי בן המאה השלוש עשרה כדי להפגין את התנערותו מהשקפות אתאיסטיות ובמיוחד דאיסטיות, שקנו להן אחיזה בקרב חוגים משכילים באירופה. הדאיזם – שהיה פרי המחשבה הרציונליסטית של תנועת הנאורות האירופית – הכיר אמנם בקיומו של האל, אך גרס כי הוא אינו מתערב בעולם.⁸³ הפילוסופיה הדאיסטית וביקורת הדת שנבעה ממנה חלחלו בעיקר בקרב המשכילים בגרמניה שהכחישו את האמונה בהתגלות ובהשגחה, נדבכי יסוד באמונה היהודית, וגרמו בכך לערעור גבולות הזהות היהודית.⁸⁴

לאחר שהוכיח נאמנות ושמרנות דתית ללא סייג, חזר עוזיאל ופנה לעסוק בציורי האלוהי לעמו ולחקור ולהשכיל. כנקודת מוצא לדיון, שימש הפסוק אותו שיבץ בראש טורו האישי, 'אמר המגיד' (גיליון 3): "וְשִׁמְרָתָם וְעֲשִׂיתָם כִּי הִיא חֻמַּתְכֶּם וּבִינְתְּכֶם לְעֵינֵי הָעַמִּים אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּן אֶת כָּל הַחֻקִּים הָאֵלֶּה וְאָמְרוּ רַק עִם חֻכְם וְנִבְּנוּ [ההדגשה במקור] הַגּוֹי הַגָּדוֹל הַזֶּה" (דברים ד, ו; גיליון 3, ג בשבט 5606, עמ' 17). עוזיאל ביאר את הצירוף "עם חכם ונבון" ["פואיב'לו סאב'יד'ו אי אינטינדיד'ו"], כחובת היהודים ללמד את בניהם, נוסף על חוכמת התורה, גם חוכמות והבנות "משלימות", היינו, לשונות וכתבים החיוניים לאדם. הוא ציין את הכוז שרוחשים עמים אחרים כלפי היהודים-הספרדים, ואת תמיהתם "איה חוכמתכם ובינתכם?", כמו גם את פליאתם של היהודים-האשכנזים – "אחינו" (נואיסטרוס אירמאנוס) – על כי הם נותרים מאחורי שאר האומות. הערה אחרונה זו היוותה מעין הכנה למכתב הגלוי של "חכם" (תואר רב בעדה הספרדית) מצרפת, שעוזיאל פרסם באותו גיליון (ראו להלן ד(2)). לדברי עוזיאל, יכולת היהודים להבין ולהשכיל טובה יותר משל עמים אחרים, כיוון שיסוד החוכמה, התורה, כבר ניתן להם, וכל שעליהם לעשות הוא להביא לידי מימוש את חלקו השני של המאמר – "נבון", וזאת באמצעות חינוך מודרני של חוכמות משלימות. לביסוס טיעונו הביא עוזיאל את דברי הפרשנות של ר' משה זכות (הרמ"ז) בעניין הקדמת "נבון" ל"חכם" בדברי פרעה ליוסף. את הפרשנות של זכות שאב עוזיאל מהספר 'אמונת חכמים' (פרק כב ד' ל' ע"א) לר' אביעד שר שלום בזילה, מרבני איטליה ומהמשכילים המוקדמים, אותו כינה "הרב הגדול הפילוסוף האלוקי".⁸⁵ לפי פירוש זה, השבח שחלק פרעה ליוסף בכנותו אותו

83 על הדאיזם של הנאורות האירופית והשפעתו על ההשכלה היהודית, ראו: משה פלאי, עטרה ליושנה: המאבק ליצירת יהדות ההשכלה, בני ברק (תשע"ב) 2012, עמ' 18-131.

84 שמואל פיינר, שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה-18, ירושלים 2010. הדאיזם היה אחר הגורמים לתופעת החילון בחברה היהודית. על המשכילים הדאיסטים נמנו דוד פרידלנדר ולצרוס בנדר (אלעזר בן-דוד) מברלין, ויהודה ליב מיזס מלבו. ראו אודותיהם גם בספרו של פלאי, עטרה ליושנה (הערה 83); על דוד פרידלנדר, שם, עמ' 138-139, 184-186 על לצרוס בנדר, שם, 338-353 על יהודה ליב מיזס שם, עמ' 420-452.

85 הרב שלמה אביעד שר שלום באזילה (1680-1743) היה בן למשפחת רבנים איטלקית ידועה ממנטובה, ונמנה עם המשכילים היהודים המוקדמים באיטליה. עמד בראש הישיבה במנטובה, ועסק בעיקר בתלמוד

"נבון וחכם" (להבדיל מ"חכם ונבון") המחיש את המציאות ששררה בטרם מתן תורה, כאשר בהעדר החוכמה יכלו בני האדם ללמוד אלה מאלה רק באמצעות הבינה, והיו ממציאים דברים שליקטום יחד לדברי חוכמה.

פסוק אחר שבאמצעותו קשר עוזיאל בין החוכמה וההבנה לבין התורה הוא הפסוק "כל אֲשֶׁר דָּבַר ה' נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע" (ההדגשה במקור); שמות כ, ז). עוזיאל פתח במעמד סיני וטען כי "אנו", מסתמא העם היהודי, הקדמנו את פינו לאוזננו לאמור: "כל אֲשֶׁר דָּבַר ה' נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע", ולפיכך הננו מחויבים לקיים את ההבטחה, היינו, להאמין ב"אמונת הבורא" ולהכיר ב"מציאות ובהשגחה שלו".⁸⁶ ניתן להגיע להכרה זו רק באמצעות החוכמה ("סינסייאה") וההבנה ("אינטינדינסייאה") אותן מקנה התורה. לחיזוק דבריו לגבי תקפות התורה הביא עוזיאל את דברי המשכיל המוקדם בן המאה השבע עשרה, טוביה כהן, הידוע בכינוי 'טוביה הרופא', בעל הספר "מעשה טוביה", אשר טען כי אמת התורה מוכחת מתוך עצמה ומן האיש שניתנה בידו [משה] (שם, עולם העליון, מאמר ג').⁸⁷ העובדה כי עוזיאל פנה להגותו של טוביה כהן

ובקבלה. ספרו אמונת חכמים (מנטובה 1730) נועד לאשש את אמיתות הקבלה והאמונה בתורה ולקעקע את הפילוסופיה שלדעתו הביאה את בני דורו למינות. הספר מציג מגוון מקורות ידע ופילוסופיה יווניים וערביים קדומים, ומביא מחוכמת פיתגורס, אפלטון, אריסטו, אלכסנדר איש אפרודיסיאס, אֶבְן רוֹשֵׁד, אבן סינא, קופרניקוס ועוד. מולם הוא מציב דברי חכמים ממקורות יהודיים כרמב"ם, רמב"ן, רלב"ג ואחרים. הפירוש שהביא הרב באזילה בעניין הפסוק 'עם חכם ונבון' מיוחס לרב האיטלקי משה זכות (ה'רמ"ז) (1610-1697), שהיה מקובל, משורר ואיש הלכה. ה'רמ"ז נולד באמסטרדם למשפחת אנוסים שחזרה ליהדות. לאחר לימודיו בעיר מולדתו הוא נדר לפולין, ומשם לוונציה ולמנטובה, שם כיהן כרב עד לפטירתו. ה'רמ"ז היה גדול המקובלים באיטליה במאה השבע עשרה, וסייע להפיץ את כתביו של האר"י. ראו: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 21, pp. 435-437; **פעמים** 96 (תשס"ג) (מוקדש ברובו לעיסוק ברב וביצירתו); העובדה כי עוזיאל הביא מדברי הרב בזילה מלמדת כי אחד ממקורות ההשראה שלו היו המשכילים היהודים המוקדמים באיטליה, שהידוע ביניהם היה הרמח"ל (רבי משה חיים לוצאטו, 1707-1747). משכילים מוקדמים אלו, בשונה מהמשכילים המאוחרים בגרמניה שנמנו עם "מבשרי ההשכלה", לא ביקשו לשנות את החברה היהודית ולהנחיל לה את ערכיהם. ראו: פיינר, **מהפכת הנאורות** (הערה 12), עמ' 46-49. על 'מבשרי ההשכלה' במזרח אירופה, ראו להלן, הערה 91.

86 עוזיאל מסביר כי הוא יכול לנקוט בלשון "אנחנו" בדבריו על מעמד הר סיני, למרות שברר כי הוא והקוראים לא היו שם, בשל הכלל "ואת אשר איננו פה עמנו וכו'" (דברים, כט, יג-יד). ההסבר לכך הוא שהברית בין אלוהים לעמו ישראל היא ברית עולם המתקיימת לעד.

87 המשכיל המוקדם, הרופא טוביה בן משה כהן (כ"ץ) (1652-1729), הידוע בכינוי 'טוביה הרופא', היה בן למשפחת רופאים שעברה מארץ הקודש לפולין. הוא נולד בעיר מז'ן, למד לימודים מסורתיים בפולין, ומאוחר יותר החל ללמוד לימודי רפואה בפּרנקפורט, אותם סיים בפדואה. לאחר שעסק ברפואה בפולין, עבר להתגורר באדריאנופול ושימש רופא החצר של הסולטאנים התורכים. בשנת 1724 עבר להתגורר בירושלים, ובה נפטר. ספרו 'מעשה טוביה' (ונציה 1707) הוא חיבור אנציקלופדי הדן בנושאי תיאולוגיה, אסטרונומיה, קוסמוגרפיה (ענף באסטרונומיה העוסק בחקר היקום ומיפיו), גיאוגרפיה, בוטניקה ורפואה. אף כי חלק מענייני המדע שבו שיקפו את אמונות תקופתו, הרי שחלק אחר נחשב למתקדם למדי, במיוחד נושאי הכירורגיה, הכימיה והפדיאטריה. הספר מכיל גם ביקורת חריפה על אמונות טפלות, הן של נוצרים

מהווה הוכחה נוספת לגבי טיבו של "ארגז הכלים" שבו השתמש כדי לשכנע את הציבור היהודי-הספרדי בחשיבותה של ההשכלה. כהן דבק באדיקות בעיקרי האמונה היהודית ויצא בספרו נחרצות כנגד השבתאות וכנגד אתאיסטים ודאיסטים יהודים נסתרים;⁸⁸ עם זאת שילב בספרו האנציקלופדי, לצד דיון מעמיק בענייני אמונה, גם פרקים מקיפים במדע וברפואה. את קביעותיו של כהן בעניין מציאות האל ומהויותיו האלוהיות, שזר עוזיאל עם ה'אני מאמין' שלו כי אין סתירה בין רכישת ידע לבין אמונה והכרה דתית. אדרבה, לטענת עוזיאל, הידע הוא שמאפשר את ההכרה הזאת: "אי נווטרוס אין אסאב'נטאנדומוס פואיד'מוס אלקאנסאר סו גראנדיזה אי סו מציאות אי סו אלוהות אי סו אחדות ב"ה סיגון דיקלארימוס" [ואנו, בהשכילנו, יכולים להגיע [לתפיסת] גדולתו ומציאותו ואלוהותו ואחדותו ברוך הוא כפי שאנו מצהירים]. (גיליון 3, עמ' 17).

פסוקים נוספים שעוזיאל רתם להוכחת טיעוניו לקוחים מספר 'משלי' ומספר 'קהלת', המיוחסים לשלמה המלך, הוא "מלך החוכמה". בפסוקים אלו מובע הרעיון כי החוכמה עדיפה על הכסף, כיוון שהיא היסוד ליכולת האדם להרוויח את לחמו, דבר העולה בקנה אחד עם תפיסת עוזיאל כי ההשכלה תשפר את מצבם הכלכלי של בני העדה (גיליון 16, ט"ז בחשוון 5607, עמ' 121).⁸⁹ עוזיאל הקדים לפסוקים אלו את ההערה כי החובות הקדושות ביותר שמצווה התורה הן אהבת החוכמה ורדיפתה, וכי על האדם מוטלת החובה להתאמץ ולהשכיל דעת. תובנה נוספת בעניין תבונה האדם ויכולתו ללמוד הביא עוזיאל מהספר ממנו הרבה לצטט, 'שבילי אמונה'. במובאה המופיעה מעל דברי המעתיק (פרק ד(2) שלהלן), ואשר נועדה כנראה

והן של יהודים השטופים בלימוד הקבלה. על המחבר וספרו ראו: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 5, pp. 44-45; אברהם לוינסון, טוביה הרופא וספרו מעשה טוביה, בית הוצאת ספרים רימן, ברלין-לונדון, 1924; פיינר, מהפכת הנאורות (הערה 12), עמ' 44 (פיינר קובע כי כהן נולד ב-1653), ואריה מורגנשטרן, "ולהיות נושא בעול אחי המיוסרים": טוביה הרופא ויהודי ירושלים בשנים 1715-1729, קתדרה 142 (תשע"ב), עמ' 27-54. מהדורות הספר הראשונות נדפסו בוונציה (1721, 1707-1708), קרקוב (1707), יסניץ (ליד דסאו בגרמניה, 1721), ברין (ביידיש, 1760), וילנה (ביידיש, 1836), לבוב (1866-1867, 1875) ולמברג (1875). בעשור הראשון של המאה העשרים המשיכו להדפיס את הספר בפולין: בפודגורזה (אזור מגורים בקרקוב) ובקרקוב, ובשנת 1924 בברלין-לונדון.

88 טוביה כהן, מעשה טוביה (הערה 87), קרקוב 1707 (תרס"ח); פיינר, שורשי החילון (הערה 84), עמ' 58. וכך כתב טוביה על הצורך בחקירת מציאות האל, שנועד גם לשכנע את המפקקים בקיומו: "ראוי לכל אשר בשם ישראל יכונה לידע ולהאמין במציאות האל ית' [יתברך] ושיש בורא ומנהיג לעולם הזה. גם צריך לחקור בזה חקירה מופלגת לא מפני שמסופק בדבר ח"ו [חס וחלילה] אלא כדי שיתברר לו מציאותו בלי שום פקפוק ומשתרש בלבו ידיעתו כדי שיוכל לברר הענין הזה לכל מי שיכחיש או מסופק בדבר ח"ו...". שם, עולם העליון, המאמר הראשון, פרק ראשון, דף ב ע"ב.

89 ממשלי הביא עוזיאל את הפסוק 'רִאשִׁית חֶכְמָה קִנְיָה חֶכְמָה, וּבְכָל קִנְיָנָה קִנְיָה' (ד, ז); עוזיאל כתב בטעות פסוק 8, ומקלה את הפסוק "כִּי בְּצֵל חֶכְמָה בְּצֵל חֶסֶד וְיִתְרוֹן דַּעַת הַחֶכְמָה תַּחֲיָה בְּעֲלִיָּה" (ז, יב; עוזיאל כתב בטעות פרק 1). עוזיאל ציטט את פסוקיו בעברית ללא תוספת תרגום, ונראה כי קהל הקוראים לא נזקק לו.

לשמש להם כפתח, הוא מדגיש כי האל, שקדם לכול, ברא תחילה את העולם ואת החיות; אחר כך ברא את האדם למען כבודו שלו, ונתן לו בליבו יראת אלוהים ויכולת לדעת ולהבין יותר מאשר לכל יצור אחר בעולם הנמצא מתחת לגלגל הירח. (אלרבי, נתיבי אמונה, שם, הנתיב השלישי, דף לג ע"א-לד ע"א; שערי מזרח, גיליון 4, י"ז בשבט 5606, עמ' 25).
על אף קריאתו המתמדת של עוזיאל ללמוד חוכמות חיצוניות, מדעים ולשונות, הרי שמבחינת אמונתו הדתית הוא היה שמרן, וסלד ביותר מרעיון תיקון הדת ברוח התנועה הרפורמית בגרמניה. בהמשך לידיעה שהביא מהעיתון הצרפתי באיזמיר, *Impartial*, על מתן רישיון בנייה לבית כנסת חדש עבור קבוצת יהודים בברלין המבקשים להתפלל על פי הרפורמות שהנהיגו באורחות הדת, אם כי מבלי "לפגוע בתורת משה רבינו ע"ה", הוא חיווה את דעתו כך:

קריאו קי דיטא ריפ'ורמה קי איסטוס סי' ב'ינין די אזיר נו סיאה קואינטרה דינגונה קוזה די תורה שבעל פה. קי סי אילייס ב'ינין אה אליב'אנטאר לה מאס מינימה קוזה די חכמים. סי קונטה קומו סי קונטראייאראן טאמביין אין לה ליי די משה... אנסי איספירו די אוייר קי נו אראן טאלה קוזה די אבאנדונאר ני מינוס לה מאס ג'יקה ליטרה די רבותינו ע"ה. אי סי אנסי אראן סיינפרי פרוספיראראן אי די לוס סילוס ליס אייוד'אראן. [אני מאמין שרפורמה זו שאנשים אלה מבקשים לעשות לא תהיה כנגד דבר כלשהו בתורה שבעל פה. כי אם יבואו להפוך את הדבר הקטן ביותר [בדברי] חכמים, ייחשב [להם] כאילו הם מתנגדים גם לתורת משה... כך אקווה לשמוע כי לא יעשו דבר לזנוח אפילו אות קטנה של רבותינו ע"ה [עליהם השלום]. ואם כך יעשו, יצליחו תמיד ומן השמיים יעזרו להם]. (שערי מזרח, גיליון 2, י"ז בטבת תר"ו, עמוד 12).

טורי האמונה' הופיעו בעיקר בגיליונות הראשונים של העיתון, ונועדו להכשיר את הלבבות לקראת אימוץ ערכי ההשכלה. מקורות ההשראה שמהם ינק עוזיאל – כתביהם של רבנים ומלומדים מספרד, ושל משכילים מוקדמים מתחום הרבנות או הרפואה – נשאו את מסר העיסוק המותר במחקר ובמדעים, לצד קולה של האמונה הדתית האורתודוקסית. בזאת דמה עוזיאל ל'מבשרי ההשכלה' במזרח אירופה, שביקשו גם הם להוכיח לציבור שלהם כי ערכי ההשכלה לא רק שאינם זרים לרוח היהדות, אלא שהם מייצגים את היהדות האמתית המקורית, בטרם התקלקלה;⁹⁰ ואף שההשכלה צמחה על רקע הנאורות האירופית, הרי שלדעתם תיקון החברה

90 אטקס, "לשאלת מבשרי ההשכלה" (הערה 67), עמ' 95-114; ברטל, "לבי במערב" (הערה 12), עמ' 115. 'מבשרי ההשכלה' במזרח אירופה פעלו כבודדים במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה. על 'מבשרי ההשכלה' הראשונים נמנו הגר"א (הגאון רבי אליהו בן שלמה זלמן, 1720-1797), ור' שלמה חלמא (רבי שלמה אשכנזי בן משה רפפורט, 1717 בקירוב-1781). תנועת ההשכלה כקבוצה הפועלת ביחד להגשמת יעד משותף החלה מאוחר יחסית לתנועת ההשכלה במרכז אירופה ובמערב. בגליציה היא התחילה לפעול החל מהעשור השני של המאה התשע עשרה, וברוסיה – החל מהעשור השלישי.

היהודית יכול היה להיעשות מתוכה, ביניקה מנכסי הרוח הענקיים שלה בעבר: הפילוסופיה הרציונליסטית ולימוד החוכמות והמדעים של יהדות ספרד ופרובנס בימי הביניים, ושל יהדות איטליה בתקופת הרנסנס.⁹¹ אולם, בשונה מ'מבשרי ההשכלה' במזרח אירופה, קריאתו של עוזיאל לבני עדתו לחזור לשורשיהם נשאה עמה את בשורת השיבה אל צור מחצבתם המקורי, אל העבר ההיסטורי המפואר שבו יהדות ספרד היא שהציבה את פסגות הרוח והמחשבה של העולם היהודי. לדידו של עוזיאל, עידן ההשכלה היווה את שעת הכושר לבניית קיום יהודי-ספרדי מחודש ששורשיו נעוצים במורשת העבר, וההווה שלו מסתעף ומתחבר באורח טבעי לערכי המודרנה וההשכלה.

ד (2). תוכן המכתבים הגלויים

מיד עם הופעתו הראשונה של העיתון הוא התקבל בעניין רב בקהילות יהודיות במרחב העות'מאני ובאירופה, ולמן הגיליון השני החלו מתפרסמים בו מכתבים גלויים, חלקם בעלי צביון של גילוי דעת, מצד אישים שונים שביקשו להשמיע את דברם בפני הקוראים. כך החל 'שערי מזרח' לשמש כזירה תקשורתית פתוחה להבעת דעות ועמדות, נוסף על ייעודו כספק ידיעות חדשותיות.⁹² המכתבים, שנכתבו בידי אישים מקומיים בקהילת איזמיר ומחוצה לה, משקפים מגוון דעות ותפיסות הנוגעות לקהילה ולציבור היהודי-הספרדי בכלל, ויש בהם עניין רב למחקר.

המכתב הראשון שהתפרסם נכתב בידי אחד המנויים של העיתון שמוצאו היה כנראה מאירופה, אך באותה עת שהה באיזמיר. הכותב, שלא הזדהה בשמו והעדיף את הכינוי "אוהב עמי זה שמ"י", הביע את התפעלותו הרבה מהסדרים הטובים הנהוגים בקהילת איזמיר, וגמר את ההלל על אנשיה. הוא תיאר בפרוטרוט כיצד היה עד לאיסוף כספים מהמוכרים בשוק בידי תלמידי חכמים לשם קניית בגדים וחלוקתם לעניים, וכיצד נחוגה 'שבת הלבשה' בכ"ח בכסלו ברוב פאר והדר בבתי הכנסת בעיר, עת נהרו ההמונים לשמיעת דרשותיהם המעוררות של הרב אליעזר והרב פאלאג'י.⁹³ לטענת הכותב, הדברים שראה היו בניגוד גמור לדברים

91 אטקס, "לשאלת מבשרי ההשכלה" (הערה 67), עמ' 99-101. חשוב להדגיש כי אף שאטקס מזכיר את הפילוסופיה הרציונליסטית של ספרד כמקור השראה למשכילים המזרח-אירופיים, הרי שהמקורות האמוניים שמוזכר עוזיאל נוטים דווקא לקבלה, דוגמת הרבנים והמלומדים אלדב, בחי, באזילה, זכות וכו'.

92 שמואל פיינר רואה בייסודו של כתב העת 'המאסף' (1783) את התגשמות הפיכתו של "המכתב הפרטי" ל"מכתב הציבורי", שיעדו היה הזירה הציבורית. לטענתו, יציאתו של כתב העת הבנתה "רשת תקשורת יהודית מודרנית שחוללה מפנה מכריע ובעל משמעות גדולה בתולדות התרבות היהודית". ראו: שמואל פיינר, "המכתב החדש משוטט בחוצות": ההשכלה כמהפכת תקשורת, Safranin's Blog, איגור ספרני יהדות, גיליון י', ב (אפריל 2012) (מאמר מקוון), <http://safranin.wordpress.com>.

93 נראה כי מדובר ברב רחמים יהודה אברהם, הידוע בכינויו ככור אליעזר, וברב חיים פאלאג'י. הרב אליעזר, מחבר הספר 'אחי וראש', היה בנו הבכור של הרב יהושע אברהם יהודה, מחבר הספר 'עבודת משא'. הוא נפטר בשנת 1849. ראו: אהרן פריימאן [פריימן], "קפ"ז מצבות מרבני וחכמי איזמיר משנת

ששמע באירופה אודות נוהגי השלטון [העצמן] הקלוקלים של יהודי תורכיה. הוא אף הכריז כי יבשר זאת באירופה, ונראה כי ביקש לכתוב על כך לעיתונות היהודית-האירופית (גיליון 2, עמ' 13-14).

נקודת מבט שונה עולה ממכתבו של יהודי-צרפתי שכינה עצמו בשם "און ישראלית די פ'ראנסיא" (עזיאל ציין כי מדובר ב"חכם" מצרפת, וכנראה שהיה רב). הלה ניצל את במת העיתון כדי לשאת את דבריו אל היהודים בתורכיה, בהדגישו את חובתו כאח וכרע להראות להם את הדרך הנכונה, דרך ההשכלה והלימוד.⁹⁴ הוא השווה את מצבם של יהודי תורכיה למצבם של יהודי צרפת ושאר חלקי העולם בטרם האמנציפציה, וטען שאלה האחרונים סבלו מרדיפות בלתי פוסקות בארצותיהם, שמנעו מהם להתמקד בלימוד חוכמות המדע והביאו אותם למצוא נחמה בספרי הגות יהודית בלבד. לעומת זאת, היהודים-הספרדים שבחסות הסולטאן אינם יכולים, לדבריו, להעלות את אותה טענה כנימוק לבורותם, שכן הם לא נרדפו בארצותיהם. יתרה מזו: עמים אחרים באימפריה (קרי, היוונים והארמנים) כבר הפיקו תועלת "מהאור שהאירו להם הסולטאנים החכמים" וקידמו את בני עמם לציוויליזציה ולתרבות, ועל היהודים-הספרדים למהר גם הם ולהפסיק להתבייש בבורותם. עצות נוספות שיעץ הכותב היו ללמוד את לשון המדינה, תורכית, כפי שעשו יהודי צרפת, אנגליה וגרמניה אשר למדו להכיר את לשון ארצם, וכן המליץ לצעירים המבקשים להיות רבנים ללמוד את לשון הקודש שאינה ידועה להם דיה. מתוך הבנה לחשש שהלימוד המערבי יפגע באמונתם הדתית, טען הכותב כי אין לכך כל יסוד, וכי הבורות היא חילול השם האמתי, בעוד שבעל החוכמה במדעים "מקדש את שם האל". לתפיסתו, אם יהודי תורכיה לא יאמצו לעצמם את הלימוד והידע המודרני, הם ידונו את עצמם לחיי עוני ובורות; אולם, במידה וישכילו לעלות על הדרך החדשה, הם ובניהם ישגשו ומצבם החומרי רק יוטב (גיליון 3, עמ' 17-19).

מכתבים שנכתבו בידי אנשי קהילת איזמיר מלמדים על אי נחת רבה ממוסדות קהילתיים מרכזיים ומשכבת ההנהגה. מכתב ביקורתי ארוך וחרוף של רב החותם בכינוי "הצעיר אוהב את הבריות ומקרבן לתורה", מצביע על הליקויים במערכת החינוך ומציע לערוך בה רביזיה כללית. לאחר שהוא סוקר את מוסדות הלימוד בעיר (כולם לבנים החל מגיל שלוש), הכוללים את תלמוד התורה, עשרה בתי ספר המתקיימים בבתי חכמים והמלמדים במתכונת דומה לזו של תלמוד התורה, וישיבות הצעירים ("ישיבות די מעיינים"), הוא קובל מרה על האבות המפסיקים את לימודי בניהם בהגיעם לגיל 15 או 16, בטרם הספיקו ללמוד דים. זאת, בניגוד למה שהיה מקובל בעבר, כשצעירים למדו עד שמלאו להם 20-25 שנים. נערים אלה, שלדבריו אינם

ש עד תרכ"ח", עניני שבתאי צבי, ברלין תרע"ג (1912), עמ' 149, ק"פ; הרב חיים בן יעקב פאלאג'י (החבי"ף), מגדולי הרבנים הספרדים, היה מחברם של למעלה משבעים ספרים שנרדפו, ועוד כארבעים כתבי יד שנשרפו. הוא נפטר בשנת 1868. על שני הרבנים הללו ועל מעורבותם בחיי קהילת איזמיר, ראו: סבע-זולף, "שועת עניים" (הערה 29), עמ' 121-145.

94 העובדה כי הכותב בחר לפנות באמצעות העיתון אל כלל יהודי תורכיה מוכיחה כי גם בעיני הקוראים בחו"ל, 'שערי מזרח' נועד להיות עיתונה של היהדות הספרדית.

יכולים לומר ברכה מבלי לטעות, נשלחו על ידי אבותיהם לשוק, לעבוד בעבודות ששכרן מועט, כמו מכירת פרות וגרעינים. ילדים יתומים מאב, בני 10 עד 15 שנים, שגורלם המר להם במיוחד, היו אוספים בשוק למחיית משפחתם סמרטוטים, עצמות או מלפפונים, והיו גם כאלה שסבבו שעות בכטלה ברחובות. אלה האחרונים לא יכלו לקרוא אפילו אות אחת. גם רמת הלימוד הייתה נמוכה, לדברי הרב, ואת הקולר לכך תלה בשכר המועט שקיבלו המלמדים, מה שאילץ אותם לחפש עיסוק נוסף בשעות הלימודים. הפתרון שהציע, לאחר חישובים חשבוניים מדוקדקים, היה חברתי במיוחד: התשלום למלמדים יפסיק להיות שוויוני, והורה שידו משגת ישלם קצת יותר ויפטור את התלמיד העני מתשלום. כדי להעלות את רמת הלימוד, הציע הרב לפקח על ההוראה ולהנהיג בחינות שיבדקו את הישגי התלמידים. הוא גם המליץ להרחיב את תחומי הלימוד וללמד כתיבה בכתב סוליטריאו (לצורך תכתובת בינאישית, רס"ו), חשבון וכן שפת הקורש, במידה וימצא מורה היכול ללמד את דקדוקה (גיליון 5, ה' באדר 5606, עמ' 33-35).

דברי הביקורת הקשים של הרב הביאו את עוזיאל לצאת בגילוי דעת משלו בגיליון הבא לגבי רפורמה ארגונית של תלמוד התורה. לאחר ששיבח את כוונת הכותב, טען שאין זה צודק לגבות תשלום גבוה יותר מחלק מההורים כדי לממן את שכר המלמדים, והציע הצעה שלכאורה הייתה בגדר מהפיכה באיזמיר, ולפיה יהיה החינוך בתלמוד התורה בחינם לכולם, לילדי עשירים וילדי עניים כאחד. המימון לחינוך יגיע ממס שיוטל על בעלי היכולת הכלכלית בהוראת מנהיגי הקהילה, וששיעורו יהיה נמוך במידה כזו שכל נישום ישלם אותו ברצון. כספי המס שייגבו יוחזקו בקופה שתנוהל בנפרד, ללא התערבות הממונים או גורם אחר בקהילה, והגוף המנהל ייקרא "חברה קדושה של ת"ת", ובראשו יעמדו "גזברים מנהיגים" בעלי תבונה, ורבנים. לדעת עוזיאל, שיטה זו תביא לשגשוג תלמוד התורה לגאוות כולם, והוא יהיה ראוי סוף סוף להיקרא "איסקולה נאסיונאל" (בית ספר לאומי), ושמו ייוודע בכל העולם, בדומה לתלמוד התורה בליבורנו ולתלמודי תורה אחרים באירופה (גיליון 6, עמ' 41).⁹⁵

להפצרות הרבות לצאת לדרך חדשה של דעת והשכלה הצטרף גם ה"מעתיק" (המדפיס), שאף כי עבד בדפוס גריפ"ט הנוצרי, הזדהה כיהודי ופנה אל הקוראים כאחיו לדת — "אירמאנוס מיאוס די ליי". ככותרת לדבריו בחר בפסוק: "אֲשֶׁרִי אָדָם מֵצֵא חֶכְמָה וְאָדָם יִפְּקֵי תְבוּנָה" (משלי ג, יג). לדעתו, מותר האדם מהבהמה, מלבד הנשמה הקדושה, הוא יכולתו להבין וללמוד: "נוזוטרוס קי סומוס בני אדם קי טינימוס דעה בינה והשכל נו דיב'מוס די דיפרינדיר טוד'ו לו קי מאס פואיד'ימוס?" (אנו, שהננו בני אדם, שיש לנו דעה, בינה והשכל, האם איננו חייבים ללמוד ככל שנוכל?). הוא הפציר בצעירים להתאמץ להשכיל וללמוד מדעים, ובאבות דחק להרחיב את לימודי בניהם היכן שהשכלתם לוקה, אם בחוכמת התורה שלה הבכורה בהקניית האמונה וההכרה בבוא, ואם במדעים מיוחדים דוגמת לשונות כתובות, המחדדים את השכל ומעוררים. כמו כן קרא לאבות ללמד את בניהם את אשר נמנע מהם עצמם, ולאמץ את הדרך שבה כבר ניתבו את דרכם כל העמים. עם זאת, כעוזיאל, גם הוא חרד מהאפשרות שההשכלה

95 יתכן כי שיטת מימון כזו כבר נהגה בקהילת ליבורנו, ושעוזיאל ביקש ליישם את המודל של תלמוד התורה שם בעירו איזמיר.

החוץ תורנית תוביל להנהגת שינויים בדת ולכרסום במידת האמונה, והתרה בקוראים לצאת לדרך הלימוד הכללי מבלי לבטל דבר וחצי דבר בתורת האבות. העובדה כי עבד בבית דפוס נוצרי שהדפיס בעיקר ספרים מיסיונריים, אולי מחוסר ברירה שהרי לא נמצא אז דפוס יהודי בעיר, באה לידי ביטוי במילות הסיום שלו. ניכר מהן כי שלל מכל וכל את המסר המיסיונרי של מקום עבודתו, שכן, הוא איחל לקוראים שהאל יסייע בידם להישאר נאמנים לדת הולדתם עד ליומם האחרון, וכי ישרתו את הבורא בלב מלא, כך שייקרא שמם תמיד "ישראל אשר בך אתפאר" (ישעיה מט, ג); (גיליון 4, עמ' 25).

מכתבים נוספים שעניינם הזירה המקומית נגעו לנושא הבשר, מקור לקונפליקטים שהתסיסו את הקהילה במשך שנים ארוכות (ראו להלן). אזכור ראשון של הנושא נמצא במכתב עמדה של צד שלכאורה אינו נוגע בדבר: מנחם יהודי-אירופי שהתגורר בעיר והזדהה בראשי התיבות של שמו, ח' א' א', ביקש לפנות באמצעות העיתון אל מנהיגי הקהילה כדי שיטפלו בתלונתו. הכותב התרעם על ההיצע המצומצם של הבשר הנמכר בג'ודרייה (השכונה היהודית), המוגבל לבשר פרה בלבד מאיכות גרועה, ועל היחס המזלזל של הקצבים אל הקונים הממורמרים. בעיקר כאב הכותב את כאבם של העניים הקונים בשר רק פעם אחת בשבוע לקראת שבת (ולעיתים אפילו רק פעם אחת בחודש), ומקבלים תמורה נחותה עבור כספם המועט. לדבריו, עניין הבשר אף עלול להחטיא יהודים-אירופיים שאינם מורגלים בבשר ירוד מעין זה, והם יתחילו לקנות בשר טריפה (גיליון 4, עמ' 32). התגובה שהתקבלה למכתבו מלמדת על כוחה של העיתונות: שמונה עשר ימים אחר כך, בה' באדר (גיליון 5), כתב אדם שהזדהה בשם "איל אמיגו די איל ביין אזיר" (ידיד העשייה הטובה) כי בעקבות פרסום מכתבו של ח' א' א' התכנסו הממונים (ממוני העיר) ושינו את הנוהג הקיים, כך שמאותו יום ואילך התאפשרה שחיטה חופשית של בהמות למאכל שבהן חפץ הציבור, והקצבים חויבו לספק בשר באיכות טובה. ואכן, בעקבות ההסדר החדש התמלאו האטלזים בבשר משובח של כבשים ופרות. לדעת הכותב, החלטת הממונים פגעה בכוחו של קרטל הקצבים שעד אז חברו יחדיו, קנו בזול בהמות שאינן ראויות למאכל, והכשירו את בשרן כדי למוכרו ברווח רב (גיליון 5, עמ' 38).

משבר 'שועת עניים' המתמשך בקהילה והניסיונות החוזרים הכושלים להגיע לפשרה במחלוקת קשה זו נזכרו בעיתון מספר פעמים (גיליונות 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15 במאמר מערכת לראש השנה, ר" 16); ואף כי עוזיאל נזהר מלהביע עמדה נחרצת בעניין, ניכר כי ליבו נטה אחר העניים, והוא חזר וביקש להבין לרוחם ולדון אותם לכף זכות.⁹⁶ מכתבים אחרים שהגיעו לעורך מקהילות ספרדיות באימפריה העות'מאנית ביקשו לחלוק עם הקוראים מאורעות חשובים שאירעו בהן או לפרסם הודעות מטעמן. אזכיר אותם כאן בקצרה:

96 רגישותו של עוזיאל כלפי העניים הסובלים מרגישה את אופיו המיוחד של האיש, שכן בעת משבר 'שועת עניים' עמדו העשירים, שנמנו ברובם על הפ'ראנקוס, מצידו האחד של המתרס וצידו בהטלת מס הגאבילה על הבשר. נראה כי על אף השתייכותו המעמדית של עוזיאל לקבוצת הפ'ראנקוס, הרי שתחושת הצדק הטבעית שלו מנעה ממנו להזדהות באופן מוכני עם העשירים.

מכתב מבוססה סאראי הביא את סיפור התלאות שעברה קהילה זו, בעקבות עלילה של אישה תורכית שטענה כי היהודים מאיר חיון וחיים חיון, מנכבדי העיר, התקיפו אותה וביקשו להקיז את דמה. השלטונות השליכו את שניהם לכלא יחד עם נכבד יהודי נוסף, שלמה בר יוסף, והתורכים פרעו בבתי היהודים, התעללו בנשים והשחיתו את בית הכנסת. היהודים הסתגרו בבתיהם וחששו לצאת לעסקיהם במשך מספר חודשים. לאחר פנייתם לפאשה בעיר טראב'ניק, זימן זה אליו את היהודים הכלואים, ואיים עליהם מדי יום בדרישה שיספרו איך קרה הדבר, והללו חזרו וטענו כי דבר לא קרה. בטון מפוכח וסרקסטי העיר הכותב כי מה שקרה באמת זה שהפאשה נמצא רעב, וכדי להציל את העצורים נאלצו היהודים להשביע את רעבונו בסכום כסף גדול, עשרים אלף גרוש (גיליון 6, עמ' 42-43).

מכתב מקאניאה העלה שאלות נוקבות בעניין כשירותו כשוחר של תושב שאלוניקי, בכור משה נחמיאס בכר עמרם, שהפליג לעיר קאנדיאה שבכרתים כדי לשמש בה שוחט. בדרכו לשם, הגיע לעיר קאניאה, וטען באוזני השוחטים המקומיים, הרבנים קאפילוטו, דאלמידנו וברוך, כי קיבל הסמכה מרבני טוניס לשמש שוחט ובודק. אולם, כשבחנו אותו התברר כי לא ידע דבר, ושלושת השוחטים קרעו את כתב הסמיכה. השלושה ביקשו לפרסם את מכתבם בעיתון כדי להזהיר את האחרים בעניין "ערדין" שכזה, ועל מנת שהמקרה ישמש דוגמה לאחרים (גיליון 8, ג' בסיון 5606, עמ' 61-62).

מכתב נוסף מקאניאה סיפר על היישוב היהודי המתחדש בעיר קאנדיאה באמצעות קבוצת סוחרים מאיזמיר שאף בנתה במקום בית כנסת, אך בשל מריבות פנימיות התפלגה, ובית הכנסת נותר ללא מתפללים.⁹⁷

עוד מכתבים הגיעו מהקהילות הבאות: ממלטה תרגמו ושלחו ידיעה שהתפרסמה בעיתון המקומי 'איל מדיטיראניאו' (1838-1902) [Il Mediterraneo], ב-25 בפברואר 1846, אודות טקס קבורה צבאי מפואר של יהודי-רוסי בשם ישראל בארנארד ששירת ב"קורב'יטה" (ספינת מלחמה) רוסית שעגנה במלטה, ואשר חלה ונפטרה בבית החולים המקומי. הקהילה היהודית באי בראשות א' א' קוריאה ארגנה את הלוויה, ובארנארד נקבר בבית הקברות היהודי בנוכחות כל אנשי הקהילה. בטקס הקבורה השתתפו אנשי הקורב'יטה הרוסית ואנשי צי המלחמה האנגלי (מלטה הייתה אז בשליטה אנגלית, רס"ו), וארון הקבורה הושט לנמל הסמוך לבית הקברות, בסירות שדגלן מורד (גיליון 6, עמ' 46). עוזיאל ניצל את ההזדמנות כדי להלל את התרבות ("ביב'ה לה סיב'יליזאסיון!") ואת המדינות המתורבתות ("ריינאדוס סיב'יליזאדוס") רוסיה ואנגליה, שחלקו כבוד אחרון ליהודי, והביע את תקוותו כי בקרוב ייפסק סבלם של היהודים החיים בין עמים החסרים תרבות זו, וגורלם ישפר עליהם כגורל יהודי מלטה. נראה

97 הפרק החשוב בתולדות הקהילה היהודית בעיר קאנדיאה (הנקראת כיום הרקליון) היה בעת הכיבוש הוונציאני, בין המאות השלוש עשרה לשש עשרה. תקנות הקהילה מתקופה זו נאספו ונערכו בידי רב הקהילה במאה השש עשרה, הרב אליהו קפשאל. אליהו הרטום ומשה קאסוטו הגיהו את כתב היד של קפשאל ופרסמו את התקנות בספר. ראו: אליהו שמואל הרטום ומשה דוד אומברטו קאסוטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, ירושלים תש"ג.

כי קוריאה הוא ששלח ידיעה זו, כיוון שלאחריה הופיע מכתב חתום על ידו, ובו בקשה לפרסם ידיעה נוספת שהתפרסמה ב'איל מידיטיראניאו' ב-21 בינואר אותה שנה, שמגלה לדבריו את הכבוד שרוחשים היהודים כלפי דת אבותיהם, ואת אדישותם לגבי כיבודים בני חלוף. הידיעה, שנלקחה מהעיתון "אמבורגיר נאחרשטיין" [Hamburger Nachrichten, 1792], מס' 271, סיפרה על מפגן צבאי של הצי הרוסי בנוכחות הצאר עצמו, ואשר בו הפליאו בתרגיליהם שני מלחים. בו במקום העלה אותם הצאר המשתאה בדרגה, האחד לדרגת סרן, והשני לדרגת סגן. האדמירל המפקד ניגש אל הצאר וגילה לו שהשניים יהודים, והצאר, שלא רצה לחזור בו ממילתו, דרש מהם בתוקף להתנצר ל"דת היוונית" (הנצרות האורתודוקסית, רס"ו). לאחר שהשניים החליפו ביניהם מילים שאיש מלכדם לא הבין (יידיש, ככל הנראה), הם ביקשו להפגין תרגיל מרהיב עוד יותר. משנענו בחיוב, הם חיבקו בחוזקה זה את זה ויחד קפצו אל תוך הים הבלטי, ומאז לא נראו יותר. לידיעה זו לא הוסיף עוזיאל דברי תגובה משלו שעשויים היו להתבקש, אם ביחס ל"ציביליזציה" בארצות מתורבתות, ואם לגבי מעשה קידוש השם של שני המלחים היהודיים, והסתפק בפרשנותו של קוריאה.

בשני גיליונות שונים פרסם קוריאה הודעה חוזרת שבה קרא לפרנסים ולגזברים של אלכסנדריה ושל קהילות אחרות לשלם לקברניטי הספינות העוגנות במלטה את דמי המטען וההוצאות השונות עבור העניים היהודים הרבים הבאים ממקומות אלה, כיוון שהקהילה הקטנה במלטה אינה יכולה לשאת לבדה בהוצאות אלה (גיליון 9, ג' בסיוון 5606, עמ' 68; גיליון 13, עמ' 101).

מבירות כתב הרב (ובלשונו שלו, "הצעיר") רפאל יצחק אלפאנדארי כדי להודיע על מינוי בנו, אברהם דוד אלפאנדארי, לתפקיד "פקיד ומשגיח ערי הקודש" במקומו, באישורו של הראשון לציון חיים אברהם גאגין, מחמת שתש כוחו בשל ריבוי עסקיו. אלפאנדארי האב הדגיש כי לבנו נזקפות המעלות הדרושות לתפקיד.⁹⁸ ההודעה, שנוסחה בעברית והובאה ללא תרגום, הופיעה בעיתון במתכונת מודעה (גיליון 4, עמ' 28). מכתב נוסף שהגיע כמה חודשים אחר כך מאותו אלפאנדארי, הפעם ללא ציון התואר 'רב', הודיע על חניכת מלון אורחים בשם "הכנסת אורחים", שאת בנייתו יזם בשל מחסור במקומות לינה עבור הנוסעים היהודים הרבים שאניותיהם עגנו בנמל בדרכן לארץ ישראל. לדבריו, בעקבות פנייתו למשה וליהודית מונטיפיורי ולרב צבי הירשל להערץ⁹⁹ באמסטרדם, קיבל תרומות מהזוג מונטיפיורי

98 גאון הביא את הידיעה שהתפרסמה ב'שערי מזרח' כלשונה, בספרו 'יהודי המזרח בארץ ישראל', ללא הוספת מידע אודות האב והבן למשפחת אלפאנדארי. ראו: גאון, 'יהודי המזרח' (הערה 3), עמ' 704. 'חברת פקידים ואמרכלים' שמרכזה היה באמסטרדם, דאגה לאיסוף הכספים של קופות ארץ ישראל בקהילות שבתפוצות ולהעברתן לכוללים בארץ. ראו: מבורך, "ניצניה של העיתונות" (הערה 45), עמ' 43.

99 הרב להערץ שעמד בראש 'חברת פקידים ואמרכלים' נזכר גם באיגרת ששלח אלפאנדארי אודות מינוי בנו לתפקיד פקיד ומשגיח על ערי הקודש במקומו. באותה איגרת אודות שמו "צבי הירשל להערץ". במכתב המאוחר יותר, נכתב שמו באופן שונה, "צבי הרשל לערץ". גם שמו של אלפאנדארי נכתב בשתי האיגרות באופן שונה, בראשונה "אלפאנדרי", ובמאוחרת, "אלפ'אנדארי".

ומרוטשילד שבפרנקפורט דמיין, שאליו עתר הרב להער'ן. רוטשילד תרם באמצעות הקולונל רוז, הקונסול הכללי של בריטניה בסוריה. אלפאנדארי הזמין כל יהודי, עשיר כעני, לבוא ולהתגורר במלון באופן חופשי בזמן שהותו בעיר (גיליון 8, עמ' 62).

רפאל יצחק אלפאנדארי נזכר עוד פעמיים בעיתון בהקשר לעסקיו: מינויו כסוכן העיתון 'שערי מזרח' בביירות (גיליון 10, עמ' 80), והודעה מא' א' קוריאה שמוענה אליו, בנוגע להגעתו של מטען סכיני מילה מאנגליה (ראו לעיל). נראה כי כל האזכורים בעיתון מתייחסים לאותו אדם, אשר תוארו כ'רב' נזכר רק בהודעה הנוגעת לתפקיד חלוקת כספי התמיכה ליוצאים לארץ ישראל, כמקובל בהודעות מסוג זה. חיזוק להשערה זו ניתן למצוא בנימוקו לעזיבת התפקיד, והוא עסקיו הרבים.

מכתב מירושלים הביא את הדי המיתוס שהתחדש במאה התשע עשרה אודות גורלם הנעלם של עשרת השבטים. המכתב סיפר על התארגנותה של משלחת חיפוש אחר השבטים האבודים, בעקבות שמועות שהגיעו אודות קיומם. היוזמה לחיפוש יצאה מקהילת צפת שבחרה באחד מאנשיה לצאת למשימה, ואליו הצטרפו שני שליחים מירושלים, האחד ספרדי והשני אשכנזי. למרות הקשיים הכלכליים, נאסף הכסף למשימת החיפוש, אשר בארץ ישראל ייחסו לה חשיבות רבה. הכתוב אינו מבחיר לאיזה חבל ארץ נועדו פני השליחים, אולם מתיאור השמועות שהגיעו מצטיירת תמונה אידיאלית-פנטסטית של ממלכה עצמאית עשירה שבראשה עומד מלך, ולה צבאות מלחמה ומכרות זהב, ואנשיה גבוהי הקומה ארוקים בדתם ועוסקים בקבלה. עוד סופר כי הם מקבלים בסבר פנים יפות רק את היהודים, שאותם הם מחשיבים לאחים.¹⁰⁰ לדעת הכותב, המשלחת כבר יצאה לדרכה, שכן אנשיה התכוונו לצאת בחודש תמוז (גיליון 15, כ"ה באלול 5606, עמ' 116).

המכתבים וההודעות מהמרחב היהודי-הספרדי ומהזירה היהודית-האירופית אשר התפרסמו בעיתון 'שערי מזרח' הביאו להחלפת רעיונות בסוג חדש של שיח שנוצר מעל דפי העיתון. תופעה זו, שלא היה לה אח ורע לפני כן, הייתה מסממני העידן המודרני, כאשר אמצעי תקשורת משותף הפך לכלי מקרב בין אנשים ורעיונות מקשת רחבה.

ד (3) מדור הטבע

עוזיאל היה קנאי לרעיון הקניית הידע במדעים ולימוד שפות זרות לדור הצעיר שהיה שרוי לדבריו, בבורות עמוקה. נאמן לשיטתו, הקדיש בעיתונו מדור ללימוד מדעי הטבע לצעירים

100 תיאורם של עשרת השבטים מזכיר את סיפורו של אלדר הדני, ואת זה של שלוח א"י ר' גר ברוך שהעתיק אותו ככל הנראה מהדני. ראו: אברהם יערי, "חלקם של שלוחי ארץ ישראל בחיפושי עשרת השבטים ובהפצת ידיעות עליהם", שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה ירושלים תשי"א, עמ' 144-151; אליקים כרמולי (1802-1875), מבשרת ציון: היא קבוצת אגרות שונות על דבר עשרת השבטים אשר נכתבו לירושלים ומציון עיר הקודש [חמו"ל], בריסל תר"א (1841).

("מאנסיב'וס", בלשוננו). המדור הופיע בגיליון 2, תחת הכותרת "הולך אל חכמים וחכם", אך יתכן כי אזכור ראשון שלו נמצא כבר בגיליון 1, שנפגם ברובו.¹⁰¹ במילות ההקדמה למדור כתב עוזיאל כי בכוונתו להעלות על דפי העיתון מיני "תולדות" ["איסטוריאס"], שהראשון שבהן הוא "לה איסטוריאי נאטוראל" [תולדות הטבע], היא חוכמת הטבע, אשר ידיעתה נחוצה מאוד "לצעירי עמנו" (גיליון 2, עמ' 10). כדי להתגבר מראש על ההתנגדות העלולה להתעורר מטעמים דתיים, הוסיף עוזיאל, ברוח טורי האמונה שלו, כי ידע זה דרוש לצעירים כדי שיכירו ב"גדולת האל" שיצרים.¹⁰² המדור, שלא הופיע באופן רציף, שינה את שמו בגיליונות הבאים ונקרא בשם העברי "חוכמת הטבע" (גיליון 4) ו"די לה איסטוריאי נאטוראל" [מתולדות הטבע] (גיליון 5). המדור הופיע גם בגיליון 3 (על פי האזכור בגיליון 4), אולם בחלק שלא השתמר. אין לדעת אם המדור הופיע גם בגיליונות 6, 8 ו-9 שהשתמרו רק בחלקם. המדור אינו מופיע עוד בגיליונות 7, 10-16 אשר השתמרו במלואם. יתכן אם כך שהמדור הסתיים כבר בגיליון 5 או 6, שכן החל מגיליון 7 הוא פסק מלהופיע.

מדור הטבע בגיליון 2 עסק ביצורים ("קריאנסאס") שעל כדור הארץ ובמחקר אודותם. הוא פתח באזכור קצר של מספרם האינסופי ומגוון מיניהם וצורותיהם, ונמשך בהכרת תודה לחכמי הטבע ("סאבייז די נאטורה", כלומר, החוקרים) שבזכות חיפושיהם ומסעותיהם במאתיים השנים האחרונות החלו להיחשף תגליות חדשות מדי שנה. עוזיאל ציין בחיוב את העובדה שהחוקרים מעלים את תגליותיהם על הכתב, דבר המסייע ללומד להבין את פשרן מבלי להתאמץ יתר על המידה. חלקו השני של המאמר הציג את עיקרון הטבע הראשון, והוא חלוקת היצורים ביקום לשלוש קבוצות ששמותיהן מובאים בעברית, בלוויית תרגום לספרדית-יהודית: "חיים" ("ביביין"), הנחלק ל"חי מדבר" ("ביבו' אב'לאן") ו"חי שאינו מדבר" ("ביבו' נון אב'לאן"); "צומח" ("אירמולייסין") ו"דומם" ("קאלייאן", מלשון 'קאייאדו', שִׁקֵּט) (גיליון 2, עמ' 11).¹⁰³

בגיליון 4 פתח עוזיאל את מדור הטבע בציטוט מדברי "טולומיאוס" (תלמי או פתולמאוס, רס"ו) בהקדמה לספרו 'אלמאגיסטי' על היות "חוכמת הטבע אם כל חי" ובדבר חשיבות

101 מקור הכותרת הוא ממשלי יג, כ: "הלוך |הולך| אֶת חֲכָמִים וחכמים |יחכסם|, וְרָעָה כְּסִילִים יָרוּעַ".

102 גישתו הדתית של עוזיאל ללימוד מדעי הטבע דמתה לגישת המיסיונרים הפרוטסטנטים שפעלו בקרב היהודים-הספרדים באימפריה העות'מאנית, אשר האמינו גם הם כי לימודים אלה יובילו את בני הנוער לאמונה בנפלאות הבורא ובמעשה הבריאה שלו. נאמנים לשיטתם, החלו המיסיונרים להוציא ספרי לימוד בנושאי מדע וטבע בשפה הספרדית-יהודית עבור התלמידים היהודים שבבתי הספר שלהם, בסמוך לאמצע המאה התשע עשרה. ראו: Rachel Saba Wolfe, "From Protestant Missionaries to Jewish Educators: Children's Textbooks in Judeo-Spanish", *Neue Romania* 40 Judenspanisch XIII, Winfried Busse (ed.), 2011, pp. 135-151

103 המילים 'אב'לאן', 'אירמולייסין' ו'קאלייאן' מרגימות צורה וקדוקית ארכאית הנעדרת מהשפה המדוברת, אך נמצאת בשימוש בתרגומי הלאדינו (תרגום הבבואה הארכאי) של כתבי הקודש. בונים טוען כי עוזיאל נטה להשתמש בלשון זו, המכונה על ידו 'ג'ודיזמו די חכמים', בעיקר בטקסטים ובמילים בודדות שתורגמו מעברית. ראו: Bunis: "The earliest" (1), pp. 14-15 (הערה).

ההתבוננות במעשה הבריאה ובברואים, המביאה את האדם להכרה בבורא (גיליון 4, עמ' 26).¹⁰⁴ את דברי טולומיאוס הביא עוזיאל תחילה בעברית, ואחר כך בתרגום לספרדית-יהודית. המשך המדור הוקדש להסברים אודות בעלי חיים שונים, הכוללים את שמותיהם, תיאורם, מקום תפוצתם ומאכלם. בהמשך למדור הטבע בגיליון 3 שסקר את משפחת הקופים חסרי הזנב, בעלי החיים הנזכרים בגיליון 4 הם הקופים בעלי הזנב, העצל ודוב הנמלים. שמות בעלי החיים מובאים בספרדית-יהודית ובעברית, ולעיתים קרובות גם בשם המדעי. כך למשל נזכר בעל החיים הראשון ברשימה, קוף המקוק: "איל מאקאקו (סימייא סינומאלוגוס) קי אין לשון הקודש סי לייאמה איסטטה חיה הנושך הכלב" (ההדגשה במקור). [תרגום: ה'מאקאקו' (סימייא סינומאלוגוס) שבלשון הקודש חיה זו נקראת 'הנושך הכלב']. הקופים האחרים המתוארים במדור הם 'באפ'יאני' (בבון, רס"ו) ששמו לא ניתן בעברית ו'חתול הים' ("איל גאטו די מאר", "לימור"), (שם, עמ' 25-26). תיאורם של בעלי חיים נוספים נמשך במדור הטבע של גיליון 5, שם נדפס איור של העצל שהוזכר בגיליון 4, וכן מתוארים 'החזיר הקוצי' ("פואירקו איספינו", דורבן בלשוננו), 'האנקה' (הכוונה לקיפוד), 'ארמדיל' ו'איים פארמאזאני' (פנגולין סיני — Chinese pangolin, רס"ו).¹⁰⁵

ד (3.1) מקור המידע של מדור הטבע

בניגוד למובאות ולציטטות מהמקורות היהודיים שאת שמותיהם ומראה המקום שלהם הקפיד עוזיאל לציין כמקובל במסורת העיון היהודית, הרי שמקור המידע של מדור הטבע בעיתונו נותר עלום. יתכן שההסבר לכך הוא כי המדור וציון מקור התוכן שלו התפרסמו כבר בגיליון הראשון, אך כאמור לא ניתן לדעת זאת בגלל מצב ההשתמרות של העיתון. עם זאת, פניית המדור לצעירים, אופיים הדידקטי של תכני הלימוד והמינוח העברי המקיף¹⁰⁶ של בעלי החיים והעצמים הנזכרים בו, מצביעים על מקור ספרותי אפשרי שממנו שאב עוזיאל את המידע שלו: ענף ספרי הלימוד העבריים לנוער יהודי שצמח והסתעף מספרות ההשכלה הגרמנית, ושסממניו היו בין השאר מסר מוסרני-דידקטי, המצאת לשון עברית מסוג חדש, השונה מהלשון

104 פתולמאוס קלאודיוס Claudius Ptolemaeus (100-170 בקירוב), המכונה בעברית 'תלמי', היה אסטרונום, מתמטיקאי וגיאוגרף מצרי ממוצא יווני שחי באלכסנדריה במאה השנייה. ספרו הידוע 'אלמאגסט' Almagest (צירוף מילים יווני וערבי של המילה ממקור יווני, megiste — הגדול) הציג את תורתו האסטרונומית על גרמי השמיים ומיפה ארבעים ושמונה קבוצות כוכבים. משנתו הגיאוצנטרית, התופסת את כדור הארץ כמרכז העולם, מייצגת את פסגת הישגי המדע היווני-רומי. ראו: "Ptolemy", *Encyclopædia Britannica Online*, Academic Edition. Encyclopædia Britannica Inc., 2013, Web. 08 Oct. 2013, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/482098/Ptolemy>.

105 לפשר המונח 'אנקה' ראו להלן, פרק ד (3.2). אודות הפנגולין ראו הערה 124.

106 השערה בנוגע למקור העברי של מדור הטבע העלה בוניס כבר במאמרו הנזכר לעיל. ראו: Bunis: "The earliest" (1), p. 10.

הרבנית בת זמנה, וחידושי מילים הנחוצות לעת המודרנית.¹⁰⁷ ספרים אלו, שנוצרו בהשפעת התנועה הפילנתרופיניסטית הגרמנית (ראו להלן) החל משנת 1779 ועד 1840 בקירוב, היו בגדר מהפכה ביחס לעולם הלימוד המסורתי שיסודותיו הושתתו על לימודים תורניים בלבד, תחת שבט ההוראה של ה'מלמד', ובמסגרת מוסדות הלימוד הוותיקים, ה'חדר' והישיבות. ואכן, עיון בספרי ההוראה המשכילית לנוער מגלה כי עוזיאל ליקט את תכני מדורו מהספר 'ראשית לימודים' (ברלין, 1788) שחיבר המשכיל היהודי-הגרמני ברוך לינדא, פעיל ברפורמת החינוך בגרמניה ברבע האחרון של המאה השמונה עשרה.¹⁰⁸ לינדא (1759-1849), יליד הנובר, חבר בשנת 1782 לקבוצת המשכילים המאורגנת הראשונה בקניגסברג, 'חברת דורשי לשון עבר', שהוציאה את כתב העת המשכילי 'המאסף' (1784). מלבד שירים ומשלים פרי עטו, פרסם ב'מאסף' בשנת 1788 סדרת מאמרים בנושאי מדע, ובאותה שנה גם הוציא את הספר 'ראשית לימודים' שנועד להקנות ידע בסיסי במדעים לתלמידים ולמבוגרים כאחת.¹⁰⁹ ספרו של לינדא היה בשימוש בית הספר המודרני הראשון בעולם היהודי – 'חברת חינוך נערים' – שהוקם בשנת 1788 בברלין, ואשר הקנה לתלמידיו בפעם הראשונה בתולדות יהדות אשכנז לימודי שפה, מדע ותרבות אירופית, נוסף על הלימוד התורני המסורתי.¹¹⁰ הספר עוסק במגוון תחומי ידע כאסטרונומיה, קלימטולוגיה, גוף האדם, אנתרופולוגיה וגיאוגרפיה. שליש ממנו מוקדש ל"תולדות הטבע": זואולוגיה, בוטניקה ומינרלוגיה, וכתוב במתכונת אנציקלופדית הכוללת ערכים על בעלי חיים, צמחים ומינרלים. במרוצת הזמן נרפס 'ראשית לימודים' בכמה מהדורות נוספות וזכה לפופולאריות גדולה במרכז ובמזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, ושימש בעיקר כאנציקלופדיה למדע.¹¹¹ פרקי גיאוגרפיה מהספר הגיעו לידיעת הציבור היהודי-הספרדי כשש שנים לאחר צאתו של 'שערי מזרח', וזאת בעקבות תרגום הספר 'שבילי עולם' לשמשון בלון בידי יצחק בכור אמאראג', שכלל בספרו גם מידע גיאוגרפי מ'ראשית לימודים'.¹¹²

107 זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, ירמיהו יובל, יאיר צבן ודוד שחם (עורכים), כרך שלישי, דן מירון וחנן חבר (עורכים), "ספריות ואמנויות", ירושלים 2007, עמ' 302.

108 ברוך בר"ל [בן הרב יהודה ליב] לינדא, ראשית לימודים [לימודים]: כולל עשר שיעורים בחכמות לימודיות וטבעיות, דפוס חברת חנוך נערים, ברלין, תקמ"ט-1788, כרך א. הכרך השני של הספר העוסק בפיזיקה, כימיה ומכניקה, נרפס בדסאו ב-1810.

109 פלאי, עטרה ליושנה (הערה 83), עמ' 278-279.

110 פיינר, מהפכת הנאורות (הערה 12), עמ' 132.

111 ראו להלן (הערה 113): Tal Kogman, "Baruch Lindau's 'Rešit Limmudim'", pp. 303-304, 378. נוסף על המהדורה שיצאה בברלין, מהדורות נוספות של 'ראשית לימודים' ראו אור גם במקומות הבאים:

פראג (1789), ברין (1799), דסאו (1810), קרקוב (1821), למברג (ביידיש, 1869).

112 יצחק בכור אמאראג', שבילי עולם (שאלוניקי 1853-1854), על פי הוצאת שבילי עולם לשמשון בלון (בלעך), זאלקווא 1822-1828. תודתי לידיתי ויולה סיגלר שממנה למדתי את הדברים. בקרוב יתפרסם מחקרה, "מן העברית אל הלאדינו, ובין מדע לאמונה: עיון ב'שבילי עולם' לשמשון בלון הלוי ובחינת פרסומו בלאדינו", במסגרת עבודת התזה לתואר שני במרכז לחקר הלאדינו ע"ש נעילה ויהושע סלטי

לנוכח ראשוניותו של לינדא בתחום ספרי הוראת המדע לילדים, עולה השאלה איזה מודל דידקטי עמד לנגד עיניו בכוואו לחבר את ספרו, ומה היוות את מקור ההשראה שלו? ובכן, מתברר כי לינדא ליקט אף הוא את תכני ספרו המפורסם מספר אחר שקדם לו. לפי מחקרה של טל קוגמן, הספר 'ראשית לימודים' מתבסס על ספר הוראת ידיעת הטבע לילדים *Naturgeschichte für Kinder*, של המחנך ומחבר ספרי הלימוד הגרמני גאורג כריסטיאן ראף (Georg Christian Raff).¹¹³ ראף (1748-1788), יליד שטוטגארט, היה בוגר אוניברסיטת גטינגן אשר נודעה במאה השמונה עשרה כמוסד מוביל של ההשכלה הגבוהה באירופה, מוסד שהעמיד את לימודי הטבע במרכז תכנית הלימודים שלו.¹¹⁴ הוא השתייך לתנועה הפילנתרופיניסטית הגרמנית (*Philanthropismus*), והושפע עמוקות מהערכים שבהם דגלה. תנועה זו, שהתפתחה בגרמניה בשליש האחרון של המאה השמונה עשרה בהשראת הפדגוגיה של ז'אן ז'אק רוסו (1712-1778), קראה לרפורמה בחינוך ולהתאמת חומר הלימוד לעולם הילדים וליכולותיהם. בתחום מדעי הטבע והגיאוגרפיה שנחשבו בעיניהם במיוחד, דרשו הפדגוגים הרפורמיסטיים להשתית את הלימוד על סיורים לימודיים מחוץ לחדר הכיתה, ועל ספרי לימוד מאוירים המושכים את לב הילד.¹¹⁵ את רעיונותיהם הפדגוגיים יישמו הפילנתרופיניסטים לראשונה בבית הספר *Philanthropinum Dessau*, אותו יסדו בשנת 1774.

המשכילים היהודים בגרמניה אימצו את העקרונות הפדגוגיים הפילנתרופיניסטיים, ובעקבות כך גם את דגם בתי הספר הגרמניים החדשים, ויסדו בתי ספר יהודיים-מודרניים בערים שונות בגרמניה, ביניהן ברלין, דסאו ופרנקפורט. לצורך ההוראה בבתי הספר האלה חוברו במיוחד ספרי לימוד לילדים, וביניהם גם הספר 'ראשית לימודים'.¹¹⁶ כבר בהקדמות הפותחות את הספר ניכר ייחודו: בניגוד למסורת "ההסכמות" הרבניות, ההמלצות לספר הן של שני אנשי מדע יהודיים – הרופא והמדען מרכוס (מרדכי) בלוך (1723-1799), והרופא והפילוסוף מרכוס (מרדכי) הרץ סג"ל (1747-1803), מתלמידי הפילוסוף עמנואל קאנט.

שבאוניברסיטת בר אילן; בהקדמה לספרו ציין אמאראג' את שמו של לינדא כאחד המקורות לספר. 'שבילי עולם' היה ספר הגיאוגרפיה המודרני הראשון לתלמידים יהודיים. בדומה ללינדא, גם מחבר הספר, המשכיל בלוך מגליציה, ביסס את ספרו על מקורות גרמניים מבלי לציין את שמם.

113 Georg Christian Raff, *Naturgeschichte für Kinder*, Göttingen 1776.

לינדא ביסס את ספרו על המהדורה המתוקנת של ספר זה שהתפרסמה פעמים מספר בשנת 1780.

במאמר הנזכר מציבה קוגמן את הספר 'ראשית לימודים' כמקרה בוחן לקשרי הגומלין בין הנאורות הגרמנית לבין ההשכלה הגרמנית-היהודית בתחום החינוך למדעים. ראו: Tal Kogman, "Baruch Lindau's 'Rešit Limmudim' (1788) and its German source: a case study of the interaction between the Haskalah and German 'Philanthropismus'", *Aleph: Historical Studies in Science and Judaism* 9, no. 2 (2009), pp. 277-305.

114 Kogman, "Baruch Lindau's 'Rešit Limmudim'" (הערה 113), p. 292.

115 Kogman, "Baruch Lindau's 'Rešit Limmudim'" (הערה 113), p. 280.

116 Kogman, "Baruch Lindau's 'Rešit Limmudim'" (הערה 113), pp. 281-284.

הבלשן, הסופר והמשורר ומי שדגל בתיקון החינוך הדתי, ר' נפתלי הרץ ויזל (1725-1805), הוסיף דברי הקדמה ושיר, המדברים בשבח לינדא וספרו. תכני הספר הותאמו לתלמידים היהודים, והדיאלוג בין המורה לתלמיד עליו ביסס ראף את מתכונת שיעורי הלימוד הושמט, הואיל ושיטה זו לא נהגה בלימוד היהודי המסורתי; מאותה סיבה, כנראה, השמיט לינדא גם את האיורים שבספר המקור, אף שיתכן כי עשה זאת בגלל מגבלה כספית.¹¹⁷ את התיאורים המעניינים והסיפורים המרתקים שליוו את תכני הלימוד הוא השאיר, לעומת זאת, כיוון שהם נועדו להצית עניין וסקרנות בלב התלמיד.¹¹⁸

ד (3.2) התאמת תכני 'ראשית לימודים' למדור הטבע ב'שערי מזרח' עוזיאל, שביסס את תכני מדור הטבע באופן בלעדי על 'ראשית לימודים' (על פי המדורים שבנמצא), בחר להביא משלל הנושאים שבספר דווקא את הפרק הזואולוגי, אולי במחשבה שהקוראים הצעירים ימצאו עניין רב יותר בבעלי חיים.¹¹⁹ את דברי הפתיחה של המדור בגיליון 2, המדברים בשבח "חכמי ומחקרי הטבע" וחלוקת הברואים לקבוצות, הוא העלה מדברי הפתיחה לפרק 'גדר החי' שפספר (ראשית לימודים, כד ע"ב, כה ע"א). עוזיאל חזר על המינוח העברי של שמות הקבוצות שבטבע – חי, צומח ודומם – ואת שמותיהן המקוריים בגרמנית הכתובה בתעתיק עברי-יידישאי, החליף בתרגום לספרדית-יהודית. לדוגמא: "גדר הצומח (פפ'לאנצען רייך)", ראשית לימודים; *Naturgeschichte für Kinder*, "pflanzenreich"; "צומח אירמולייסין", שערי מזרח (המילה 'צומח' מודגשת בשני המקורות). רק בקטגוריה 'חי' סטה עוזיאל משיטתו של לינדא והוסיף בסוגריים, ברוח המסורת היהודית, כי קבוצה זו נחלקת לשניים: "חי מדבר" (אדם), ו"חי שאינו מדבר". נראה כי עוזיאל לא היה מוכן לזנוח את החלוקה המסורתית, המבדילה את האדם מיתר בעלי החיים ומעמידה אותו כנזר הבריאה, אם בשל תפיסתו הדתית השמרנית ואם כדי לְצַוֵּת את קוראיו. מקבילה לשימוש דומה נוכל למצוא ב'ספר הברית' (ברין, 1797) של הקבליסט והמלומד המשכיל הרב פנחס אליהו הורוויץ.¹²⁰ הורוויץ, שביסס פרקים בספרו על תכני 'ראשית לימודים' והשתמש במינוח

117 תיאורים מדעיים של בעלי חיים ואיוריהם לא היו מקובלים בספרות היהודית המסורתית. לעומת זאת, איורים וסכמות של מערכות כוכבים נהגו מאז ימי הביניים, וניתן למוצאם בספריהם הנזכרים כאן של מאיר אלדבי וטוביה כהן.

118 pp. 296-303, (הערה 113) "Baruch Lindau's 'Rešit Limmudim'", Kogman.

119 לינדא, ראשית לימודים (הערה 108), שער שיש, מבראות וגופות שונות על פני כדור הארץ, גדר החי, כד ע"ב כח ע"א). שלא כלינדא, עוזיאל אף שילב איור אחד של בעל חיים: העצל (גיליון 5, עמ' 36). זהו האיור היחיד הנמצא בעיתון, בהתייחס לגיליונות שבנמצא. מהשוואה עם האיורים בספרו של ראף, נראה כי איור העצל לא נלקח מספרו של זה האחרון.

120 הרב פנחס אליהו הורוויץ (1742-1821), יליד וילנה. אורתודוס מושבע בהשקפתו, אך בעל ידע נרחב במדעים שאותו ליקט בעצמו. את חיבורו 'ספר הברית' כתב במהלך נדודיו הרבים בין קהילות שונות באירופה. ספרו האנציקלופדי משלב בין ידע מדעי לפולמוס דתי-אמוני שבמהלכו הוא מציג

ובהגדרות שטבע לינדא בפרקו הזואולוגי, מצא גם הוא לנכון להוסיף בפרק חלוקת המינים את האבחנה המקובלת ביהדות בין 'חי' ל'מדבר' (ספר הברית, חלק א כתב יושר, תבנית כל הר"צ"ח"ם [דומם, צומח, חי, מדבר], פרק ד', סא ע"א – פרק ה, סג ע"א). אף שנראה כי עוזיאל לא נעזר ב'ספר הברית' בעיתונו, הרי שתפיסתו של הורוויץ ששילבה בין אמונה דתית אורתודוקסית, קבלה וערכי מדע, עלתה בקנה אחד עם תפיסותיה של ההשכלה הספרדית, וכשנה אחרי הוצאת 'שערי מזרח' תורגם ספרו לספרדית-יהודית.¹²¹

מ"הקדמת המחבר" ב'ראשית לימודים' הביא עוזיאל את דברי טולומיאוס, בלוויית הסברים משלו.¹²² בהקדמה זו גולל לינדא את החזון שהניע אותו להעמיד "ספר אחד קטן", "בלשון עֵבֶר", האוצר בתוכו את כללי הידע והחוכמה לתלמיד, כנהוג אצל אומות אחרות. לינדא נימק את חשיבות הידע והצורך בו בנימוקים דתיים ותועלתניים כאחד. הנימוק הראשון שהביא הוא דתי: באמצעות הידע יכול האדם להגיע להכרה בגדולת האל ולהיווכח ב"מפעלות תמים דעים וחוכמתו העליונה", "כמאמר המשורר מה רבו מעשיך ה' כו[ן]לם בחוכמה עשית!" (תהלים קד, כד), ולבוא לידי יראת שמיים ושמירת המצוות. הנימוק השני הוא תועלתני: הכימיה והרפואה מסייעים למציאת תרופות, וידיעת "תכונות המדינות" מועילה בעסקים, במסחר ובקניין. הנימוק השלישי והאחרון דתי גם כן, והוא חוזר רובו ככולו על הטעון הראשון, אלא שבפעם הזאת נתלה לינדא באילן גדול אחר, ממקור לא-יהודי: את הפסוק מתהלים החליפו דברי טולומיאוס הקדמון שטען, אליבא דלינדא, כי ההכרה בכוחו וברבגוניותו של הטבע מביאה את האדם להכרה באל שיצרו.

להלן מקצת מדברי לינדא בהביאו את הציטטה המיוחסת לטולומיאוס:

ומה נעמו בזה דברי בטאל"מעאוס בהקדמת לספרו האלמאגיסטי וז"ל [וזו לשונו] "ואם חוכמת הטבע היא אם כל חי / מלפני ההתחלות והסבות והצורות והאיכיות והסגולות ההוות מארבע היסודות / שבכללם רפואות הגוויה ; תפרוש כנפיה עד רקיע השמים ובכל

תפיסות פילוסופיות שרווחו עד לתקופתו ויוצא נמרצות כנגדן. חששו של הורוויץ היה כי הפילוסופיה הרציונליסטית תביא לפקפוק דתי ולכפירה. ראו: פיינר, שורשי החילון (הערה 84), עמ' 381-385. בפרק אודות בעלי החיים, הסוקר יונקים, דגים ועופות, עושה הורוויץ שימוש במינוח ובתיאורים של לינדא מבלי לציין את מקור המידע שלו. תיאורו של קוף המקוק "הנושך את הכלב" (להלן) לא נעדר מהפרק. ראו: ספר הברית, וילנה תקע"ח (1818), חלק א, כתב יושר, צג ע"ב-צד ע"א, ק ע"ב-קי ע"ב. 121 ספר הברית, שאלוניקי, תר"ז (1847), הובא לדפוס על ידי שבתי אלאלון והר' יצחק ג'אחון. נדפס על פי המהדורה שיצאה בזאלקווא בתקס"ז (1807). פרקים מ'ספר הברית' התפרסמו גם בספר 'ברכה המשולשת', שיצא בשאלוניקי בשנת תרמ"א (1881), ובקונסטאנטינופלה [קושטא] בשנת תר"ס (1900). בהקדמה ל'ברכה המשולשת' שיצאה בשאלוניקי תרמ"א צוין כי המתרגם הוא ר' אברהם בן נבננישתי גאטיניו, מחבר הספר "צל הכסף". בתרגום לספרדית-יהודית הושמטו הערכים הזואולוגיים אודות הקופים.

122 בורוביה מביאה את טענתה של גיזל אלבו (Giselle Elbaz) לפיה הציטוט המיוחס לטולומיאוס לא נמצא בעבודתו, וכי קרוב למדי שעוזיאל הביא אותו ממקור אחר, על מנת להצדיק את קריאתו ללימוד מדעים. ראו: Borovaya, *Modern Ladino culture* (54 הערה), pp. 80-81, 251.

הנראה באוויר / תציע שאול לדעת המחצבים [...] ואם ההתבוננות בכל אחד מהנמצאים מביא האדם להכרת בוראו יתעלה / ולרומם אדון כל טוב וסליחה...".
(ראשית לימודים, הקדמת המחבר, העמוד אינו ממוספר).

תפיסתו של לינדא כי לימוד מדעים צריך להיעשות מתוך הכרה דתית, ואף לגרום להעמקתה, תאמה את השקפתו של עוזיאל, ומכאן שיכול היה לשלב בלב שלם את הציטטה המיוחסת לטולומיאוס במדור הטבע שבעיתונו. אלא שמלאכת התיווך בין לינדא לבין קוראי 'שערי מזרח' לא הצטמצמה לתרגום בלבד, מאחר ועוזיאל, שחשש כי הקוראים לא יבינו את פשר הציטוט, נדרש גם לכמה הבהרות והסברים. מסיבה זו הקדים לציטוט שלמעלה, שאותו הביא כלשונו בעברית, משפט בספרדית-יהודית המבהיר כי טולומיאוס הוא אחד ה"תוכנים" ("איסטרייירוס") המפורסמים, ואחרי שתרגם את הציטוט לספרדית-יהודית, הוא טרח והוסיף הסבר משלו.

וזו לשון התרגום של עוזיאל לציטטה שלמעלה (יש לשים לב למילים "מוס אימביזה" [מלמדת אותנו] שהוסיף עוזיאל כדי לקשר בין חוכמת הטבע לבין פירוט תכונותיה, ולהמרת המילה 'התבוננות' במילה 'הבנה'):

אי סי לה סינסייא די לה נאטורה איס מאד'רי די טוד'ו ביב'ו. מוס אימביזה לוס אינפייסוס אי לאס קאב'זאס אי לאס פ'ורמאס. אי לו קי איי לוס טריזורוס לוס סיאיד'וס די לוס קואטרו פ'ונדאמיינטוס. קי אין סו ג'יניראל מיליזינאס די איל פואירפו. איספאנדי סוס אלאס אסטה איספאנדיד'ורה די לוס סיילוס אי אין טוד'ו לו קי סי ב'י אין איל אב'יר סי איספארטי פ'ואיסה פארה סאב'יר לוס טאז'אמיינטוס (מיטאליס) [...] אי סי איל אינטינדימיינטו אין קאד'ה אוננו די לוס טופאד'וס טראי אה איל אומברי אה איל קונסימימיינטו די סו קריאד'ור סיאה אינ'שאל'שאד'ו. אי פור אינאלטיסיר סינייור די טוד'ו ביין אי קאב'זה...

תרגום:

ואם חוכמת הטבע היא אם כל חי, מלמדת היא אותנו את ההתחלות ואת הסיבות ואת הצורות. ואת שֵׁשׁ ואת האוצרות ההווים מארבעת היסודות. שבכללותם סמי מרפא לגוף. פורשת את כנפיה עד [למקום] פרישת השמיים ובכל הנראה באוויר. תַּפְלִיחַ שחת כדי לדעת את המחצבים (מתכות) [...] ואם ההבנה [המצויה] בכל אחד מהנמצאים מביאה את האדם להכרת בוראו ישתבח. ובכדי לרומם את אדון כל טוב וסליחה...

בשל חששו של עוזיאל כי הניסוח המסורבל של דברי טולומיאוס בעברית ובתרגום שבספרדית-יהודית יקשה על הבנתם, הוסיף סיכום משלו, החוזר ומדגיש כי הכרת הנמצא על יצוריו השונים בעולם מביאה את האדם להכרת בוראו:

די לה פ'ין די איסטאס אב'לאס די און פ'אמוזו אנטיגו סאב'יי קומו טולומיאוס נומבראד'ו פור טוד'ו איל מונדו. סי פריב'ה. קי איל קונסימימיינטו די לו קי סי טופה אין איל מונדו די טוד'ו מוד'ו די קריאנסה לו אלקאנסה אה איל אומברי אה איל קונסימימיינטו די סוס

קריאד'ור בינדיג'ו". (תרגום: מסוף דבריו אלה של חכם קדמון כמו טולומיאוס, הידוע בכל העולם, מוכח שהכרת הנמצא בעולם על כל שלל יצוריו מביאה את האדם להכרת בוראם המבורך).

את דבריו אלה חתם בפסוק שציטט לינדא בהקדמתו: "מה רבו מעשיך ה' כו[ן]לם בחכמה עשית:".

העיקרון המנחה של ראף להביא ערכים מדעיים בלויית סיפור מעניין אשר נשמר אצל לינדא, אומץ גם על ידי עוזיאל. דוגמה לכך אפשר לראות בערך קוף המקוק שנזכר כאן קודם. כך הוא תואר ב'ראשית לימודים':

הנושך הכלב (דער הונדען בייסער) (מאַקאַקָּ (Simian Cynomologus)/ משכנו באפריקא וּלו זנב ארוך/ ויוכל לדור עם בני אדם בבית ואינו מזיק לשום בריה בלתי לכלב לבדו/ כי בראותו הכלב/ יהיה גדול או קטן ממנו/ ירקד עליו וינשכוהו ולא ירפא [ירפה?] ממנו עד כי יגבור אחד על השני להמיתו/ ולפעמים ימותו גם שניהם (ראשית לימודים, כו ע"ב-כו ע"א).

עוזיאל, שכאמור לא פסח על הסיפור המרתק של תעוזת הקוף אל מול הכלב, תרגם את הכתוב במלואו, מילה במילה. מלבד טעות במילה "אפריקא" שהוא הביאה כ"אמריקה", הוא נשאר נאמן למקור שב'ראשית לימודים'. לאחר הצגת שמו המדעי והעברי של הקוף ומקום משכנו ("אמריקה"), כתב כך:

...אי פואיד'י מוראר קון לה ג'ינטי די קאזה סין אזיר נינגון דאנייו אה דינגונה קריאנסה אפ'ואירה די איל פירו. קי אין ב'ינדרו אל פירו סיהא מאס גראנדי סיהא מאס ג'יקו קי אילייה. סאלטה סוב'רי איל אי לו מוד'רי אי נו טייני דינגון רימיד'יו פארה איסקאפארסי די סו מאנו סי נו סי מאטאן אונו די לוס דוס אי אין ב'יזיס מואירין טאמביין טוד'וס לוס דוס: " (גיליון 4, עמ' 26).

תרגום:

ויכול הוא לגור עם בני הבית מבלי לגרום כל נזק לאף יצור חוץ מאשר לכלב. כי בראותו את הכלב, אם קטן או אם גדול ממנו. יקפוץ עליו וינשכו ואין לו כל תקנה להינצל מידו עד שימות אחד מהשניים, ולפעמים ימותו שניהם.

עיקרון מנחה נוסף שחידש לינדא, ושאותו נמצא גם במדור הטבע, הוא שמם העברי של בעלי החיים. לינדא, שחסר טרמינולוגיה מדעית בעברית, ניסה לזהות את בעלי החיים הנזכרים אצל ראף עם בעלי חיים הנזכרים במקרא.¹²³ כך זיהה את בעל החיים "איגעל" *histris erinacens* כ"אנקה", אחד משמות מיני השרצים הנזכרים בתנ"ך (ויקרא יא, ל) (ראשית לימודים, כה

123 295-296 pp. (הערה 113) "Kogman, "Baruch Lindau's 'Rešit Limmudim'"

ע"א). אף כי רוב המפרשים זיהו את האנקה עם השממית, הרי שלינדא נטה לפרשנותו של רש"י, שגרס כי אנקה היא "היריצו"ן" (בצרפתית: hérisson, רס"ו), משמע, קיפוד. בעלי חיים שלינדא לא יכול היה לזהות בשמות מקראיים קיבלו שם עברי שהוא תרגום שמם בגרמנית. כך קיבל הדורבן את השם 'חזיר קוצי', תרגום מילולי של השם הגרמני "שטאכ'ל שוויין", שאותו הביא לצד השם המדעי "hystrix cristata" (ראשית לימודים, כז ע"ב, כח ע"א). בעלי חיים אחרים קיבלו שם שצלילו עברי, כמו "הפאפ'יאני" (ראשית לימודים, כז ע"א) ו"איים פארמאזני" (manis) (שם, כח ע"א), והפכו ב'שערי מזרח' ל"באפ'יאני" ול"איים פארמאזאני".¹²⁴ ניתן לסכם ולומר כי יוזמתו של עוזיאל להעלאת תכנים מהספר 'ראשית לימודים' הביאה את מפעלו של הפדגוג הרפורמיסט הגרמני ראף להקניית מדעי הטבע, אל הצעירים היהודים-הספרדים לאחר שווקק פעמיים: פעם בידי המשכיל היהודי-הגרמני לינדא שהתאימו לצעירים היהודים בגרמניה, ופעם נוספת בידי עוזיאל שהתאים אותו לבני עדתו שבמרחב העות'מאני. כך נחשפו קוראי 'שערי מזרח' בפעם הראשונה לחומרים מדעיים מודרניים שהוקנו ברוח פילוסופית החינוך של ז'אן ז'אק רוסו ובהשראת הפדגוגים הגרמנים הרפורמיסטים, ואשר הוגשו בלבוש משכילי חדש ותחת חותם המחשבה היהודית-הספרדית.

נביא, ולא בעירו

מהמכתבים שפרסם עוזיאל בעיתונו ושאותם הצגנו קודם, עולה כי 'שערי מזרח' התקבל בעניין רב בקרב אישים וקהילות מחוץ לאיזמיר, והיו גם שברכו את העורך על יוזמתו. אולם כיצד התקבל העיתון בקהילת איזמיר מיד לאחר צאתו? ובכן, על פי הדברים שהשיב עוזיאל למבקרי בגיליון השני של עיתונו נראה כי רבים מהקוראים לא העריכו נכוחה את גודל המעשה ומשמעותו, והעיתון ועורכו זכו לקיתונות של ביקורת ותלונות. מלבד תלונות על אי קבלת העיתון, היו מי שעמדו לבחון אותו בדקדקנות, בתקווה למצוא בו טעויות: "שמעת י מאחורי הפרגוד. קי אלגונס סיניורים אפונטארון מונג'ו אין איסטי פארטיקולאר. אי סי

124 שמו הגרמני של הדורבן בספר *Naturgeschichte für Kinder* (במהדורת 1778) הוא "Stachelschwein" (שם, עמ' 513). תודתי לר"ר מרדכי יושקובסקי מהרשות הלאומית ליידיש, שסייע לי לזהות את המונח "שטאכ'ל שוויין" כמונח בגרמנית. "הפאפ'יאני" (דער פאפ'יאן) הוא paviane (בבון) בספר הנזכר (שם, עמ' 573), ו"איים פארמאזני" (פנגולין סיני) הוא teufelchen formosanische (שם, עמ' 518), שתרגומו מגרמנית הוא "שדון פורמוזי" (פורמוזה, כיום טאיוואן, היא אחד ממקומות תפוצתו של בעל החיים הזה). נראה כי לינדא העדיף לתרגם את השם ל"איים פארמאזני", בהתכוון לאי פורמוזה. עוזיאל תעתק מילה זו על פי כללי התעתיק של הספרדית-היהודית, ולפיכך, ה"פ שבראש המילה "פארמאזני", הפכה ל"פ דגושה (באין סימן דיאקריטי מעליה), והקמץ הקטן שמתחת לאותיות א ו-מ הושמט, ובמקומו נוספה האות א המשמשת כתנועה [a] אחרי העיצורים פ, מ ו-ז. לפיכך, אמור היה הקורא הספרדי לקרוא מילה זו כך: parmazani.

מיטיירון אה איזאמינאר לה גאזיטה. פארה טיניר קי אב'לאר אי דיזיר קי טוב'י ליירוס אין לה איסקריטורה" [שמעתי מאחורי הפרגוד. שהיו כמה אדונים שהצביעו על זאת בעיקר. ועמדו לבחון את העיתון. כדי שיוכלו לדבר ולומר שהיו לי טעויות בכתבי]. (שערי מזרח, גיליון 2, עמ' 9). עם אנשים אלו התפלמס עוזיאל בגאווה פגועה, והאשימם בחרחור ריב ומדון. בצטטו את הפסוק מספר תהלים "כִּי לֹא שָׁלוֹם יִדְבְּרוּ וְעַל רִגְעֵי אָרֶץ דְּבָרֵי מְרִמוֹת יִחְשְׁבוּן" (לה, כ), טען כי מנהגי הדקדקנות של אנשים אלה, המנמקים את דקדקנותם כ"עניין של כבוד" ("פונטו די אונור") הם "מנהג מגונה" ("מאנייה ניגרה"), הגורם להם להיות בריב מתמיד. לדבריו, נקדנותם היא בגדר "דברי מרמות", שהרי אדם "בר דעת" ינסה קודם כול להבין את הטעויות. גרוע מכך, דקדקנותם מונעת מהם להבין את עיקר העניין, כפי שנאמר בגמרא: "אי דייקנין כולי האי לא הוה תנינן" (אילו היינו מדייקים כל כך לא היינו יכולים ללמוד, בבלי, עירובין, מח ע"א). על דרך ההיקש, הביא עוזיאל לפנייהם את דברי הרב שמואל אבן תיבון, שתרגם מערבית את 'מורה הנבוכים' לרמב"ם, ואשר ביקש מראש סליחה מקוראיו אם ימצאו טעויות דקדוקיות בתרגומו. בלשון מצטנעת טען: "וזהו הרב הגדול שדיבר כך. וכי מה נותר לי לאמור. מי אני... אפילו פחות מיתוש שהוא היצור הקטן ביותר בעולם".

על השגיאות ששגה ביקש עוזיאל שיסלחו לו בשם האהבה, שכן "על כל פשעים תכסה אהבה" (משלי י, יב), הלא היא אהבת הקורא המבין. עם זאת, טרח לבאר כל שגיאה ושגיאה, בהאשימו את המתלוננים כי אינם מבינים את מקורה.¹²⁵ להגנתו רתם את עובדת היותו יחיד בעבודתו באין מי שיסייע בידו, וכן טען כנגד מוגבלותה של השפה הספרדית-היהודית, המקשה עליו להתבטא כראוי.

את תמיהותיהם של קוראים אחרים לגבי נחיצותו של טור האמונה פטר עוזיאל בכך שהאשימם ב"מאנקאנסה די סאב'יר" (חוסר ידיעה) לגבי המתרחש בעיתונות היהודית-האירופית, שאותה הציג כמודל לחיקוי, ועמד על דעתו כי עיתונים רבים באירופה מוקדשים אך ורק לנושאי אמונה.

עוזיאל עצמו היה משוכנע שיסוד העיתון יקדם את העדה הספרדית, וכי הוא עושה את המעשה הנכון עבורם. כעורך עיתון, הוא חש כמנהיג לעמו, המחויב לשאת ביקורת וחוסר הבנה, ועם זאת להחשות, אם כי תשובותיו מלמדות שלא היסס כלל להתנצח עם קוראיו: "איל קונפוניד'ור די אונה גאזיטה איס מיניסטיר קי סיאה כאיש שומע ואין בפיו תוכחות" (תהלים לח, טו), [עורך עיתון צריך שיהיה כאיש שומע ואין בפיו תוכחות] (שערי מזרח, גיליון 2, עמ' 10). הוא הזכיר את תכונת המופת שמנהיג צריך להיות נידון בה, אותה הציג משה רבנו

125 חלק מהקוראים פירשו את המילה 'הקוה' [המקוה, כנראה] שבגיליון הראשון, כ"עכבה", וסברו שעוזיאל שגה בכתובתה בבואו לכתוב "כל עכבה לטובה". עוזיאל טען כי אין כל "עכוב" בעסקיו, כך שלא נצרך לאמרה זו, וכי טעותו היחידה הייתה שלא הציב נקודה מעל אותה המילה. לדבריו, הוא ביקש לומר שתמיד הייתה לו תקווה באל המבורך, והתמרמר על אלו הסוכרים כי שגה באיות שלוש אותיות עוקבות במילה אחת בודדה.

לאִלוּהֵם: לִסְבוֹל כָּל אֶחָד כָּפִי דַעַתוֹ, מִשְׁמַע, לְהִבִּין וּלְשִׂאת כָּל אָדָם וְדַעָה ("יִפְקֹד ה' אֱלֹהֵי הָרוּחֹת לְכָל בָּשָׂר אִישׁ עַל הָעֵדָה", במדבר כז, טו-יז, לפי פירוש רש"י). בקורטוב של לגלוג תהה האם הוא, הקטן מבין הקטנים, יוכל למלא את אשר דרש משה "ראש הנביאים" מאלוהים, בתקופתם של "דור דעה" [הדור שקיבל תורה]?

אף שעוזיאל הדגיש כי הוא מייחל לעזרת האל, בבחינת "עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ" (תהלים קכא, ב), הרי שרצף אסוציאטיבי הוביל אותו, לדבריו, מן המילה "עזרה" אל מילותיו "המענגות" כלשונו ("סאב'רוזאס") של רשב"י ור' שמעון בר יוחאי, שדרש "אורו ארור יושביה כי לא באו לעזרת ה'". ואם נחרדו שומעיו מהקללה הצפויה למי שאינו חש לעזרה, הוא הוסיף בלשון רכה ומפייסת את חלקו האחר של הפסוק "כל העוזר את ישראל כאלו עוזר את השכינה" (תנחומא, בראשית, פרשת ויחי, פרק מח, סימן ה). לאמתו של דבר, הפך עוזיאל את סדר חלקי הפסוק והקדים את סופו לראשיתו, שכן המסר הפייסני מופיע תחילה: "אמר רשב"י: כל העוזר את ישראל כאלו עוזר את השכינה, שנאמר: "אורו ארור יושביה כי לא באו לעזרת ה'" (שופטים, ה, כ"ג). אלא שעוזיאל העדיף ללהטט במילות הפסוק כדי להשיב מלחמה שערה לקוראיו, ותוך שהוא מהתל בהם, קודם הזהירים באיום קללה. עם זאת הקפיד שלא למתוח את החבל יתר על המידה, ולשיטתו, דברי נועם חתמו מילות זעם, ולאחר שהזהיר אותם, הבהיר כי אם ייתצבו לימינו, ידמו בכך לעוזרי ה'. בקיאותו המעמיקה במקורות ניכרת שוב בהפניה לעיון במקור נוסף בנושא זה, הספר 'מראות אלהים' (1567) לרב המקובל מאיר אבן גבאי,¹²⁶ שלדבריו הבהיר את הנושא טוב יותר, אף כי לא פירט, ובדבריו הנביא ישעיה שאמר: "איש את רעהו יעזור" (שם מא, ו). הוא חתם את הנושא בהביעו תקווה שהאל יעזרו במפעלו "לקדש שמו ברבים", וכי גם אחיו יתמכו בו איש-איש כפי יכולתו, ויפסיקו לדקדק בקטנות.

בגליונות הבאים אין עוד עוזיאל מתפלמס עם הקוראים באיזמיר, אם מפני שהביקורת המקומית פסקה כשהופעת העיתון הפכה למוגמרת, ואם מפני שהשבחים שהגיעו מקוראים בחו"ל תפסו את מקום התלונות. אלא שבקשתו לתמיכה מהקוראים לא נענתה, ומיעוט המנויים ועיכוב התשלום מצד מנויים קיימים הובילו לסגירת העיתון. מובס, תיאר עוזיאל את כישלון מפעלו במכתב שהתפרסם בשנת 1847 בעיתון היהודי-הצרפתי *Les Archives Israelites*, ובו סיפר גם על ההפסד הכספי שנגרם לו, אלף פראנק, אף כי הדגיש שמלכתחילה לא הייתה לו כוונת רווח בייסודו את העיתון.¹²⁷ המניע להקמתו היה, לדבריו, "חילוצם ההדרגתי מהבורות" של בני עמו, ולשם כך היה מוכן להקריב קורבנות רבים; וגם לאחר שהעיתון נסגר הביע עוזיאל את התקווה שזניחתו היא זמנית, וכי עוד נכונו ימים טובים יותר. נראה כי ההפסד

126 הרב מאיר בן יחזקאל אבן גבאי (1480-1540 בקירוב), מראות אלהים, ונציה שכ"ו (1567), רכ"ה ע"ד. בהוצאות הבאות נקרא הספר בשם "עבודת הקודש", ויתכן כי עוזיאל עיין במהדורות הספר הראשונה. הספר מהווה חיבור מסכם ומקיף של תורת הקבלה שקדמה למקובלי צפת. בגלל טעות סופר או טעות המדפיס, מופיע שמו של הרב בעיתון כ"משה אבן גבאי".

127 *Les Archives Israelites* 1847: 549-550; את מכתבו של עוזיאל מביאה בורוביה במאמרה: Borovaya, "The Emergence of the Ladino Press" (הערה 5), p. 73.

הכלכלי של 'שערי מזרח' והכורה לכלכל את בני משפחתו, מנעו בעד עוזיאל מלנסות ולהקים עיתון נוסף. עם זאת, תחושת השליחות העזה שלו והאמונה כי בכוח ההשכלה היהודית לחלץ את בני העדה הספרדית מנחשלותם לא דעכו, והוא המשיך במעורבות בחיי הציבור הספרדי, הן במישור הציבורי והן בכתיבה עיתונאית בעיתונים אחרים, כל חייו.

סוף דבר

בבואו לשרטט את בניין חיבורו הפילוסופי "פיידון", תיאר אותו משה מנדלסון במכתבו לנפתלי הרץ ויזל כך: "כל יתדותיו ואדניו עופרת החקירה ותוכו רצוף סיגי התבונה האנושית".¹²⁸ חקירה ותבונה היו המסד והלב גם בתפיסת עוזיאל את רעיון ההשכלה, ושמונים שנה לאחר חליפת המכתבים בין מנדלסון לוויזל הוא ניסה לשכנע את בני עדתו בצידוקן ההלכתי ובנחיצותן הרבה לחייהם. לימוד מדעים היה לידו מימוש יסוד החקירה, ולימוד חוכמות משלימות דוגמת שפות זרות היה מימוש התבונה. אולם, שלא כמנדלסון וכממשיכיו בתנועת ההשכלה הגרמנית, תפיסתו של עוזיאל נשענה על יסוד נוסף: אמונה עזה בדת היהודית והתנגדות עמוקה לכל שינוי בהלכותיה. עוזיאל הגה אפוא נוסחת השכלה ספרדית חדשה שטוותה בחוט משולש את הנאמנות לתורת משה והנביאים, אימוץ המחשבה והחקירה של גדולי הרבנים בספרד, ועקרונות ההשכלה היהודית-האירופית.

ייחודו של עוזיאל היה שבניגוד למשכילים ספרדים שקדמו לו, הוא לא הסתפק באוצר הידע היהודי והכללי שלו ובצימאונו לדעת, אלא שאף להנחיל את ערכי אמונתו לאחיו, ברוח המשכילים היהודים בגרמניה שנאבקו בלהט למען הנחלת ערכי הנאורות לחברתם. אולם, בעוד שהמשכילים באירופה חברו יחד להגשים את חזונם, עוזיאל, להוותו, היה אחד ויחיד. הוא לא הפך לנביא בעירו וגם לא בקרב בני עדתו, כיוון שהקדים את זמנו ולא נמצאו לו שותפים למאבק; וכשאלה קמו מאוחר יותר, הם אף לא זיכו אותו בהכרה.

אולם עוזיאל היה בגדר הסנונית הראשונה שבישרה על בואו של עידן חדש, וזמן קצר אחר כך כבר החלו זרעי רעיון ההשכלה להתפזר בחברה הספרדית ולהינשא ברוח הזמן: בזירת העיתונות נוסד שבע שנים מאוחר יותר העיתון 'אור ישראל' בעריכת ליאון חיים די קאסטר (קושטא, 1853), שאומנם לא האריך ימים, אך העיתון 'איל ג'ורנאל ישראלית' של יחזקאל אפנדי גבאי (קושטא, 1860) שנוסד אחריו התמיד להופיע שנים ארוכות והפך למופת ולדוגמה לעיתונים יהודיים-ספרדיים רבים;¹²⁹ בזירת ההשכלה הכללית החלו לראות אור ספרי מדע

128 ציטטה זו לקוחה מחליפת המכתבים בין משה מנדלסון לברלין לבין נפתלי הרץ ויזל שבדנמרק, בשנת 1768. ראו: פיינר, מהפכת הנאורות (הערה 12), עמ' 104.

129 ראו למשל את דבריו של אהרן די יוסף חזן לגבי ההשראה שקיבל לעיתונו 'לה בואינה איספיראנסה' מהעיתון 'איל ג'ורנאל ישראלית': אהרן די יוסף חזן, אידיסיון איספיראנסה די לה בואינה איספיראנסה

"פוארטאס די לוז" [שערי אור]

ממזרח אירופה שתורגמו לספרדית-יהודית, ומצאו את מקומם בארון הספרים היהודי-הספרדי
המתחדש.¹³⁰

דומה כי עתה, עם התרחבות המחקר בתחום העיתונות היהודית-הספרדית, החל מפעלו של
עוזיאל לזכות סוף סוף להכרה שהיה ראוי לה מאז ומעולם.

אה לה אוקאזיון דיל ב'ינטיסינקין אניב'ירסארי די סו פ'ונדאסיון, 1871-1896, 5631-5656, סמירנה
תרנ"ו-1896, עמ' 58.
130 ראו הערות 112, 121.